जटाकौमारतन्त्रम्

रचयिता

अद्वैतवेदान्तविद्याप्रवीणः, साङ्गस्वाध्यायभास्करः,

महामहोपाध्यायः, राष्ट्रपतिसम्मानितः

डा॥ विष्णुभट्ल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी M.A, Ph.D

वेदभवनम्

श्री शङ्करगुरुकुल वेदपाठशाला

सिकिन्द्राबाद्

प्राक्कथनम्

तैत्तिरीयप्रातिशाख्यस्य सन्ति बहूनि व्याख्यानानि । तेषु त्रिभाष्यरत्नं सोमयार्यविरचितं , वैदिकाभरणं गार्ग्यगोपालयज्वकृतं , मुकुराख्यं गणपतिशास्त्रिप्रणीतं , त्रीण्येतान्यधुनोपलभ्यन्ते । तेषु सोमयार्यः प्राचीनश्शौक्षिकसिद्धान्ती । तदीयत्रिभाष्यरत्नव्याख्यानस्य शिक्षामूलकत्वमेवं समर्थनीयं भवति

श्लो।। प्रातिशाख्यादिशास्त्रज्ञस्सर्वशिक्षाविशारदः।

बुद्धिशक्तिसमेतो यस्स जटां वक्तुमर्हति ।।

श्लो।। य इच्छति जटां वक्तुं स विप्रो वेदवित्तमः।

तस्य कीर्तिर्विवर्धेत स वेदफलमश्नुते ।।

इत्यादिशिक्षावचनतः अधीतजटापाठस्य मुहुः पिपठिषोर्महाफलश्रवणात् जटाविषयत्वेनापि प्रातिशाख्ये आष्टमिकेतिपरोपीत्यादि सूत्रारम्भात्तदीयविज्ञानाच्च प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वं शिक्षामूलकत्वं च सोमयार्यव्याख्यानं समर्थयति । अर्वाचीनो गार्ग्यगोपालयज्वा प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वमसहमानस्सन् व्याकरणमूलकत्वमङ्गीकरोति । अत एव यज्वा कानिचित्सूत्राणि व्याकरणपरतया व्याख्याय प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वं प्रत्याचख्यौ । तथापि “न धामापासि”

(तै.प्रा.10-12) इति सूत्रव्याख्याने "न हि वैदिकस्य सन्धेः पुनः प्रयोग-मात्राद्वैदिकत्वमपैति । तथासति संहिताम्नायस्य क्रमाम्नायस्य च ग्रहणधारणार्थेषूपाम्नातेष्वपि प्रकृतिभावो न स्यात् । तस्मात् "बुध्निया ईरत ईरते बुध्निया बुध्निया ईरते" इत्येव जटा वक्तव्येति" यज्वा जटापाठस्य वैदिकत्वं स्वस्य जटापाठे बद्धादरत्वं च स्पष्टीचकार । अनन्तरकालीनो गणपतिशास्त्री न्यायव्याकरणकर्कशं मुकुरव्याख्यानं प्रणीय तत्र वैदिकाभरणकारस्य जटायाः प्रातिशाख्याविषयकत्व-सिद्धान्तखन्डनपूर्वकं प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वशिक्षामूलकत्वादि-सिद्धन्तसमुल्लसितं सोमयार्यमतं सयुक्तिकं सप्रमाणं महता संरम्भेण स्थापयामास । यत्र जटायाः प्रातिशाख्यविषयत्वखण्डनं प्रसक्तं तादृशानि द्वादशसूत्राणि स्वीकृत्य प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्व-सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहं त्रिभाष्यरत्नखण्डनखण्डनात्मकं जटाकौमारतन्त्रं गुरूणां कृपया मया विरचितम् । मुकुरव्याख्यानान्ते

श्लो।। ये वा भवन्ति जगतीह कुदृष्टयस्ते

पश्येयुरेव मुकुरं न कदापि मोहात् ।

सर्वैस्सुदृग्भिरिह सादरमीक्ष्यमाणः

सर्वत्र चैषमुकुरस्सततं समिन्धाम् ।।

इति श्री गणपतिशास्त्रिनिबद्धोऽयं श्लोकः। श्रीहर्षमहाकविविरचित-नैषधमहाकाव्ये द्वाविंशसर्गे " प्राज्ञं मन्यमना हठेन पठती माऽस्मिन् खलः खेलतु " इति श्लोकभागं स्मारयति ।

जगद्गुरुवन्दनम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्याणां श्रीजगद्गुरु श्रीकाञ्चीकाम-कोटिपीठाधीश्वराणां श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीसंयमीन्द्राणामाज्ञानु-सारं श्रीकामकोटिपीठास्थानविदुषां ब्रह्मश्री इ. रामस्वामिशर्म सलक्षण-घनपाठिनां सन्निधावधीतशिक्षाप्रातिशाख्यादिवैदिकव्याकरणमधिकृत्य अधुना मया जटाकौमारतन्त्रं व्यरचीति यत्तत् श्रीजगद्गुरूणां श्री कामकोटिपीठपरमाचार्याणां श्री जयेन्द्रसरस्वती श्रीचरणानां श्रीशङ्कर-विजयेन्द्रसरस्वती श्रीपादानां तथा रामस्वामिशर्मसलक्षणघनपाठि-सद्गुरूणाञ्चानुग्रहेणैवेति विश्वसिमि । तेषां जगद्गुरूणां पादसरोजेषु सविनयं सभक्तिकं साष्टाङ्गं प्रणम्य

श्लो।। जननीजनकौ नत्वा पितृव्यं राममूर्तिनम् ।

नारायणं घनाचार्यं रामस्वामि गुरुं भजे ।

एवमन्यान् व्याकरणाचार्य श्रीविश्वनाथशास्त्रिप्रभृतीनस्मद्गुरून् सन्ततमानतोस्मि ।

कृतज्ञतानिवेदनम्

ब्रह्मश्री आर्. वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिमहाभागा आन्ध्रदेशे हैदराबाद् महानगरे 1984 संवत्सरे श्री शङ्करगुरुकुलवेदपाठशालां संस्थाप्य तत्र परश्शतं शिष्यान् घनान्ते अध्याप्य कृतकृत्यानकार्षुः। "श्रेयसि केन तृप्यते" इत्यार्योक्तिमनुस्मरन्तः श्रीवेङ्कटरामसलक्षण-घनपाठिमहाभागाः स्वीयवेदपाठशालायाः वेदविश्वविद्यालयौन्नत्यं सम्पादयितुं कृतप्रयत्ना विराजन्त इति महदिदमस्माकं प्रमोदस्थानम् । श्री वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिमहाभागाः श्री शङ्करगुरुकुलवेदपाठ-शालाद्वारा अनर्घग्रन्थराजमुद्रणकार्यक्रमे पूर्वं मदीयानां (1) वैदिक-स्वरमञ्जूषा (2) कौण्डिन्यशिक्षा (3) रासाध्यायपञ्चकमित्येतेषां ग्रन्थानां मुद्रणेन कृतलोकोपकारका अप्यधुना पुनः प्रातिशाख्यस्य जटाविषयसिद्धान्तख्यापनाय वैदिकव्याकरणविज्ञानजिज्ञासुलोकस्य महोपकारचिकीर्षया मदीयस्य जटाकौमारतन्त्रग्रन्थस्य प्रकाशनाय

कृतक्षणा आसते । तेभ्यः वेङ्कटरामसलक्षणघनपाठिमहोदयेभ्यः मदीयं कार्तज्ञं निवेदयामि ।

एवं

विद्वन्महोदयविधेयः

विष्णुभट्ल सुब्रह्मण्य सलक्षणघनपाठी

विषयसूची

विषयसङ्ख्या		पुटसङ्ख्या
1.	"उत्पूर्वस्सकारो व्यञ्जनपरः" (तै.प्रा.5-14) इति सूत्रस्य शिक्षामूलकत्वसमर्थनम्	1
2.	पञ्चमाध्याये (22,23) द्वाविंशत्रयोविंशसूत्रीयमागम-विधानं न मूलशास्त्रमूलकमिति प्रतिपादनम्	4
3.	अनवर्णपूर्वस्त्विति (तै.प्रा.8-16) सूत्रस्थतुशब्दः जटासाधकः	7
4.	जटायाः प्रातिशाख्यविषयत्वे प्रमाणनिरूपणम्	10
5.	ह्वारभारादि सूत्रीयेषु अबिभरादिसप्तपदीविचारः	14
6.	प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वे इतिपरोऽपीति (तै.प्रा.8-12) सूत्रं प्रमाणम्	18
7.	रत्वयत्वप्रकरणे काकाक्षिन्यायविचारः	24
8.	असमाम्नातसन्धिष्वपि प्रातिशाख्यप्रवृत्तिः	30
9.	प्रातिशाख्यस्य व्याकरणमूलकत्वखण्डनम्	38
10.	न धामापासीति सूत्रस्थार्षग्रहणं जटासाधकम्	45
11.	रायेग्रहणस्य जटासाधकत्वविचारः	52
12.	समित्यनवग्रहपदं जटासाधकं भवतीति विचारः	58

श्री गणेशशारदागुरुभ्यो नमः

1.उत्पूर्वस्सकार इति सूत्रस्य शिक्षामूलकत्वसमर्थनम्

"उत्पूर्वस्सकारो व्यञ्जनपरः" (तै.प्रा.5-14) उदिति पदे पूर्वे व्यञ्जनपरस्सकारो लुप्यत इति सूत्रार्थः। सकारलोपविधायकमिदं सूत्रम् । अस्य "प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय" (तै.सं.6-6-4) इत्यादिकमुदाहरणम् । उत्+स्तब्ध्यै इति दशायां सकारस्य उत्पूर्वकत्वात् व्यञ्जनपरकत्वाच्चानेन लोपस्सिध्यति ।

अत्र वैदिकाभरणकारः सूत्रमिदं पाणिनीयसूत्रमूलकं मत्वा "उदस्थास्तम्भ्वोःपूर्वस्येति" (पा.सू.8-4-61) पाणिनीयसूत्रसमन्वयेन व्याचख्यौ । अत्र "उत्थास्यते , ज्योतिषा दिवमुत्तभानेति" लक्ष्यद्वय-मुदाजहार गार्ग्यगोपालयज्वा । उत्+स्थास्यते , उत्+स्तभानेति दशायां उदाहृतपाणिनीयसूत्रेण स्थास्तम्भुधातुसकारयोः पूर्वसवर्णादे-शविधाने अघोषस्य महाप्राणस्य सकारस्य स्थाने पूर्वनिमित्ततवर्गीयः तादृशः अघोषः महाप्राणः थकार एव आदेशो भवति । तदा उत्+थ्+थास्यते, उत्+थ्+तभानेति जाते आदेशथकारस्य "झरो झरि सवर्णे" (पा.सू.8-4-65) इति सूत्रेण पाक्षिकतया लोपो भवति ।

लोपपक्षे उत्+थास्यते इत्येकतमेकथमिष्टं रूपं सिध्यति । लोपाभावपक्षे थकारस्यापि श्रवणात् एकतं द्विथमित्यनिष्टरूपं भवेत् । द्वितीयलक्ष्ये थकारलोपपक्षे उत्तभानेति द्वितकारकमिष्टं रूपं सिध्यति । थकार-लोपाभावपक्षे द्वितमेकथमित्यनिष्टरूपापत्तिः। लक्ष्यद्वयेपि थकारलोपा-भावपक्षे यज्वा अनिष्टरूपद्वयमङ्गीकुर्यात् । पुनरत्र यज्वा "पुनरुत्स्यूतं, श्रृत उत्स्नाति" इत्यलक्ष्ये प्रवृत्तत्वात् सूत्रे व्यञ्जनपर इति सामान्येनोक्त-त्वाच्चेदं सूत्रमतिव्याप्तमित्याक्षिपति । अनिष्टस्थले प्रवृत्तिर्ह्यतिव्याप्तिः। तदयुक्तं, कुतः? उत्+स्यूतं , उत्+स्नातीत्यत्र उत्पूर्वकत्वं सकारयोः व्यञ्जनपरकत्वं च यद्यप्यस्ति तथापि पदसंहिताधिकारेस्मिन् समाम्नान-सिद्धमेव पदमङ्गीक्रियते । न तु सुप्तिङन्तं पदमिति मूलशास्त्रीयम् । उत्स्यूतमित्यत्र उच्छब्दस्य पदत्वमेव नास्ति । यथा उत्थास्यते इत्यादिषु उच्छब्दस्य पृथक् पदत्वमस्ति तथात्र नास्ति । नापि श्रृत उत्स्नातीत्यत्रातिव्याप्तिः, अस्य अलक्ष्यत्वात् । संहिताग्रन्थमात्रविषय-त्वं प्रातिशाख्यस्य यज्वनैव अङ्गीकृतमिति नेदं सूत्रमतिव्याप्तम् । अपिच प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वमसहमानो यज्वा "उदायुषा स्वायुषा" इत्यस्य जटायां "स्वायुषोदुत्स्वायुषा" इति सकारघटिततया वक्ताव्यायां "उद्वायुषा" इति दकारघटितमनिष्टरूपमाक्षिपति । कथं ?

उत्+स्वायुषा इति दशायां उत्पूर्वकत्वात्सकारस्य व्यञ्जनपरकत्वाच्च अनेन सूत्रेण लोपः प्राप्नोति । तदा तकारस्य "तृतीयꣳस्वरघोषवत्परः" (तै.प्रा.8-3) इति सूत्रेण दकारादेशे उद्वायुषेति दकारघटितं रूपं स्यादिति जटापाठं दूषयति । एवमाक्षेपे प्राप्ते सोमयार्यस्समादधौ । शिक्षाप्रातिशाख्ययोरङ्गोपाङ्गत्वात् वेदपाठसंरक्षणस्योभयोरपि समानत्वात् प्रातिशाख्यस्य शिक्षामूलकत्वमङ्गीकृत्य समाधिर्वक्तव्यः। "वर्तमानस्स उत्पूर्वस्तस्थयोरित्यनोत्परे" (व्या.शि.155) इति लोपप्रकरणीयवाक्यस्य प्रातिशाख्यसूत्रस्य (5-14) च एकवाक्यता सम्पादनीया । शिक्षावाक्येस्मिन् स्तस्थशब्दगतसकारस्यैव उत्पूर्वकत्वे लोप उक्तः। उत्+स्वायुषा इति विलोमे स्थितस्य सकारस्य स्तस्थशब्दगतत्वाभावात् न सकारलोपः। किन्तु सकारस्य सत्वात् उत्स्वायुषा इति सकारघटितं जटापाठसम्प्रदायसिद्धं रूपं सिध्यति । तेन शिक्षाप्रातिशाख्ययोरेव मूलमूलिभावस्सिध्यति । न तु व्याकरणप्रातिशाख्ययोरिति भावः।

श्लो।। य इच्छति जटां वक्तुं स विप्रो वेदवित्तमः।

तस्य कीर्तिर्विवर्धेत स वेदफलमश्नुते।।

इति शिक्षाश्लोकोऽत्र स्मर्तव्यः।

2. पञ्चमाध्याये द्वाविंशत्रयोविंशसूत्रीयमागमविधानं न मूलशास्त्रमूलकमिति प्रतिपादनम्

"ङपूर्वः ककारस्सषकारपरः" (तै.प्रा.5-32) पदान्तङकारस्य सषकारपरत्वे मध्ये ककारागमो भवतीति सूत्रार्थः। प्रत्यङ्ख्सोमः, प्रत्यङ्ख्षडहः इत्युदाहरणयोः प्रत्यङ्+सोमः, प्रत्यङ्+षडहः इति दशायां प्रकृतसूत्रेण ककारागमे तस्य "प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्" (तै.प्रा.14-12) इति सूत्रेण खकारे सति प्रत्यङ्ख्सोमः, प्रत्यङ्ख्षडहः इति खकारघटितरूपद्वयं सिध्यति । एवं स्थितेऽत्र वैदिकाभरणकारः "ङ्णोः कुक् टुक् शरि" (पा.सू.8-3-28) इति कित्कृतः "आद्यन्तौ टकितौ" (पा.सू.1-1-4) इति परिभाषया आगमककारः पदान्त-ङकारस्य अवयव इत्याह । अर्थात् प्रत्यङ्ख्सोम इत्यत्र यथा ङकारः पूर्वस्वराङ्गभूतः तथा खकारोपि पूर्वराङ्गभूत इत्यर्थः उक्तो भवति । इदं लाक्षणिकसिद्धान्तविरुद्धम् । कथं ? प्रत्यङ्ख्सोमः इत्यत्र ङकारस्य "संयोगादि" (तै.प्रा.21-4) इति सूत्रेण पूर्वाङ्गत्वं प्राप्तम् । व्यञ्जनसामा-न्यस्य खकारस्य "परेण चासांहितम्" (तै.प्रा.21-5) इति पूर्वाङ्गत्वे प्राप्ते "स्पर्शश्चोष्मपर ऊष्मा चेत्परस्य" (तै.प्रा.21-9) इति सूत्रेण पराङ्ग-

भूतोष्मपरकखकारात्मकस्पर्शस्य पूर्वाङ्गत्वनिषेधेन पराङ्गत्वे सिद्धे कित्वात् पूर्वाङ्गत्वकथनं यज्वनो दोषः। किञ्च "ङपूर्वः ककार" (तै.प्रा. 5-32) इति सूत्रस्य "ङ्णोः कुक् टुक् शरीति" पाणिनीयं मूलसूत्रं न भवितुमर्हति । कुतः ? व्याकरणसूत्रे ङ्णोरित्यत्र णकारोप्यस्ति । "सुगण् षष्ठः" इतिवत् णकारपदान्तोदाहरणं तैत्तिरीये नास्ति । तेन ङ्णोरिति सूत्रैकदेशस्य मूलत्वमङ्गीकर्तव्यम् । एकदेशान्तरस्य टुगागमस्य अत्र उपयोगाभावात् । किञ्च ङ्णोरिति सूत्रेण यः कुगागमः सः विकल्पितः। कुगागमाभावपक्षे प्रत्यङ् सोम इति ङकारसकारमात्रघटितमनिष्टरूपं वैदिकैरुच्चारणीयं स्यात् , तच्चायुक्तम् ।

एवमेव "टनकारपूर्वश्च तकारः" (तै.प्रा.5-33) इति सूत्रे पूर्वसूत्रात् सषकारपरत्वानुवृत्तिर्भवति । तेन षट्+सम्पद्यन्ते, विद्वान्+सोमेन यजते इत्यादौ प्रकृतसूत्रेण तकारागमे तस्य "प्रथम ऊष्मपरो द्वितीयम्" (तै.प्रा.14-12) इति सूत्रेण थकारात्मकद्वितीयवर्णादेशे षट्थ्सम्पद्यन्ते, विद्वान्थ्सोमेन इति थकारघटितरूपद्वयं सिध्यति । अत्र वैदिकाभरणकारः "डस्सि धुट्" (पा.सू.8-3-29) "नश्च" (पा.सू.8-3-30) इति सूत्रद्वयस्थानिकं "टनकारपूर्वश्चेति" (5-33) सूत्रं मत्वा अनयोः मूलमूलिभावमापादयति , तदयुक्तम् । कुतः ?

षट्+सम्पद्यन्ते, विद्वान्+सोमेन इत्यत्र व्याकरणतः धुडागमः तवर्गीय-चतुर्थवर्णागमो भवति । एवं षट् ध् सम्पद्यन्ते , विद्वान् ध् सोमेन इति तवर्गीयचतुर्थवर्णघटितरूपं वैदिकसम्प्रदायविरुद्धम् । अथवा धकारस्य "खरिचेति" (पा.सू.8-4-55) सूत्रेण तकारे सति षट्+त्+सम्पद्यन्ते, विद्वान्+त्+सोमेनेति तकारघटितमपि रूपं वैदिकसम्प्रदायविरुद्धमेव । न च तकारयोः "चयो द्वितीयाश्शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्" इति तवर्गीयद्वितीयादेशश्शङ्क्यः, द्वितीयादेशं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । तदा तकार एव न स्यात् । अतः लक्ष्यद्वयं तवर्गीयचतुर्थवर्णघटितं वा प्रथमवर्णघटितं वा न सङ्गच्छते । अतः अस्य सूत्रद्वयस्य व्याकरणमूल-कत्वमयुक्तम् । अतः "ङपूर्वः कस्सषोर्ध्वश्चेट्टनपूर्वश्च तो भवेदिति" व्यासशिक्षास्थागमप्रकरणीय 149 वाक्येन एकवाक्यतायां सर्वं सुगमं भवति । तथाहि तकारागमे "अनूयाजौ षट्थ्षडनूयाजावनूयाजौ षट्" इति "तस्माथ्षष्ठेऽहन्छुक्रो गृह्यते" (तै.सं.7-2-8) इत्यस्य "षष्ठेऽहन्न-हन्थ्षष्ठे षष्ठेऽहन्" इति टनकारपूर्वकषकारपरकजटोदाहरणे अस्म-च्छाखायामेव सम्भवति सति षकारोदाहरणं शाखान्तरे इति यज्वा प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वासहनं स्वकीयं प्रकटयामास । यज्वात्र स्वशाखीयोदाहरणं यदि नाङ्गीकरोति तर्हि यज्वनः पूर्वसूत्रात्

सकारपरत्वानुकर्षणमेव ज्यायः। न तु षकारपरत्वानुकर्षणम् । पूर्व-सूत्रादनुवर्त्य षकारं तस्य स्वशाखीयोदाहरणं नास्ति शाखान्तरीयो-दाहरणमेवेति यज्वकथनं अलङ्कृत्य शिरश्छेद इति न्यायमनुसरति ।

3.अनवर्णपूर्वस्त्विति सूत्रस्थतुशब्दः जटासाधकः

"अनवर्णपूर्वस्तु रेफपरो लुप्यते" (तै.प्रा.8-16) विसर्जनीयाधि-कारस्थत्वादस्य सूत्रस्य विसर्जनीयः कार्यभात्त्वेनात्राधिक्रियते । अवर्णादन्यः अनवर्णः। अवर्णेतरस्वरपूर्वको विसर्जनीयः रेफपरो लुप्यत इति सूत्रार्थः। अत्र "यवयाराती रक्षोहणः, यवागू राजन्यस्य" इत्यादिकमुदाहरणम् । अनयोः अरातीः+रक्षोहणः, यवागूः+राजन्य-स्येति दशायां "रेफमेतेषु" (8-6) इत्युत्सर्गसूत्रेण विसर्गयोः रेफादेशे प्राप्ते "न रेफपरः" (तै.प्रा.6-7) इति सूत्रेण स च रेफादेशो निषिध्यते । न च रेफप्राप्त्यनन्तरं तन्निषेधे अरातीः+रक्षोहणः, यवागूः+ राजन्यस्य इत्यादौ रेफविधेर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । "तदग्निराह , आशीर्म ऊर्जम्" इत्यादिषु रेफविधेस्सार्थक्यात् । एवञ्च अरातीः यवागूः इति पदान्त-विसर्गयोः अवर्णेतरस्वरपूर्वकत्वात् रेफपरकत्वाच्च "अनवर्णपूर्वस्तु" (8-16) इति सूत्रेण विसर्गलोपे यवयाराती रक्षोहणः, यवागू राजन्य-

स्येति रूपसिद्धिर्भवति । ननूदाहृतलक्ष्ययोः विसर्गलोपानन्तरं "दीर्घञ्च पूर्वः" (तै.प्रा.8-17) इति सूत्रेण पूर्वस्वरदीर्घः किं न स्यात् ? पर्जन्य-वल्लक्षणप्रवृत्तेरिति चेदुच्यते । "रेफोर्ध्वो लुप्यते रेफस्तत्पूर्वो दीर्घमाप्नु-यादिति" व्यासशिक्षास्थरेफप्रकरणीयवाक्यव्याख्याने अराती रक्षोहणः, यवागू राजन्यस्य इत्यत्र विसर्गलोपात्मककार्यमेव भवति । न तु पूर्व-स्वरदीर्घात्मकं कार्यम् । अरातीः यवागूरित्यनयोः नित्यदीर्घपूर्वक-विसर्गान्तत्वादिति व्याख्यातृभिस्सूचितम् । अर्थात् तित्तिरिः+रोहित् , रुरुः+रौद्रः इत्यादौ ह्रस्वपूर्वकत्वात् विसर्गलोपः पूर्वह्रस्वस्य दीर्घात्मकं च कार्यद्वयं सिध्यतीति भावः।

अत्र "अनवर्णपूर्वस्त्विति" (तै.प्रा.8-16) सूत्रे तुशब्दारम्भात् अवर्णपूर्वोऽपि ह्वारभारादि चतुस्सूत्र्यन्तर्गतपदान्तविसर्गो लुप्यते, पूर्वस्वरश्च सन्नियोगन्यायेन दीर्घमापद्यते इति सोमयार्यो व्याचख्यौ । तेन ह्वारभारादि चतुस्सूत्र्यन्तर्गत अकरन्तःपदान्तविसर्गयोः ह्वार-भारादिसूत्रतः प्राप्तरेफादेशापवादतया तुशब्देन विसर्गलोपतत्पूर्वस्वर-दीर्घौ स्तः। तेन "देवयजनस्यैव रूपमकः" (तै.सं.2-6-4) "द्यावा क्षामा रुक्मो अन्तः" (तै.सं.4-1-10) इत्यनयोः "रूपमकरका रूपꣳरूपमकः, रुक्मो अन्तरन्ता रुक्मो रुक्मो अन्तः" इति विलोम-

पाठयोः अकः+रूपं , अन्तः+रुक्मः इति दशायां "रेफमेतेषु" (8-6) इत्युत्सर्गसूत्रेण प्राप्तरेफादेशस्य "न रेफपर" इति सूत्रेण निषेधे सति अक+रूपं , अन्त+रुक्मः इति जाते "अनवर्णपूर्वस्त्विति" (8-16) सूत्रे तुशब्दारम्भसामर्थ्यात् विसर्गलोपतत्पूर्वस्वरदीर्घयोस्सतोः "अका रूपं, अन्ता रुक्मः" इति दीर्घघटितं विलोमरूपद्वयं सिध्यति । एवं सोमयार्येण प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वमङ्गीकृत्य सप्रमाणं साधितमुदाहृत जटापाठमसहमानो यज्वा आष्टमिकविसर्गलोपविधिसूत्रस्थतुशब्दस्य मूलशास्त्रीय "रोरीति" (8-3-14) सूत्रविहितरेफलोपप्रयोजनमुक्त्वा जटायां छान्दसकार्याणि न भवन्तीत्याह । अस्यायमर्थः, छान्दसकार्यं = एष्टः+राय इत्यनयोस्संहितायां विसर्गलोपपूर्वस्वरदीर्घात्मकं यत्कार्यं तत् अका रूपं, अन्ता रुक्मः इति जटायां न वक्तव्यम् । किन्तु जटायां व्याकरणविहितमेव सन्धिकार्यं वक्तव्यमिति वदन् यज्वा तुशब्देन "रोरीति" (पा.सू.8-3-14) मूलशास्त्रीयरेफलोपः निवर्त्यत इत्याह । ननु कथमिदं सङ्गच्छते ? इति चेदुच्यते । "रोरीति" (8-3-14) सूत्रेण पुनर्+रमते इत्यत्र रेफपरे पूर्वरेफलोपो विहितः। अकः+रूपं, अन्तः+रुक्म इत्यत्र रेफ एव नास्ति, किन्तु विसर्ग एव । न चात्र "रेफमेतेष्विति" रेफश्शङ्क्यः। तस्य "न रेफपर" इति निषिद्धत्वादिति

पूर्वमुक्तम् । अतः अकः+रूपं, अन्तः+रुक्मः इत्यत्र अप्रसक्तं "रोरीति" रेफलोपं तुशब्दः कथं निषेद्धुमर्हति ? कथमेतच्चिन्तितं यज्वना ? तत्र रेफस्यैवाभावात् । तस्मादत्र तुशब्दस्य पाणिनीयरेफलोप-व्यावर्त्यमेव साध्यमिति यज्ववचनं गर्हणीयम् । अत्र तुशब्दस्य सोम-यार्योक्तप्रयोजनं शिक्षामूलकं भवति । "रेफोर्ध्वो लुप्यते रेफस्तत्पूर्वो दीर्घमाप्नुयादिति" (204) व्यासशिक्षावाक्यं पूर्वोक्तमेव । विषयेस्मिन् वैदिकाभरणकारः "रायेस इन्द्र" (तै.प्रा.11-9) इति सूत्रव्याख्याने जटायामसमाम्नातांशे शिक्षाव्याकरणोक्तमेव कार्यं भवतीति वक्ष्यति । अत्र व्याकरणोक्तलोपकार्यस्योपयोगाभावात् पूर्वोदाहृतशिक्षानुसारेणैव जटानिर्वाहः कर्तव्यः। यज्वा "अनवर्णपूर्वस्त्विति" (8-16) सूत्रव्या-ख्याने जटायां व्याकरणोक्तमेव कार्यमित्युक्त्वा "रायेसइन्द्र" (तै.प्रा.11-9) इति सूत्रव्याख्याने शिक्षाव्याकरणोक्तमेव कार्यं भवतीति विरुद्धवचनो भवति ।

4. जटायाः प्रातिशाख्यविषयत्वे प्रमाणनिरूपणम्

"न निर्णनिः" (तै.प्रा.8-35) ननिरित्येव सूत्रम् । पुनः ननिरिति द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति । षत्वनिषेधनिषेधपरमिदं सूत्रम् ।

अर्थात् षत्वसम्पादकं भवति । प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वे यथा (1) "ह्वारभार्" (8-8) सूत्रं यथा वा (2) "इतिपरोपीति" (तै.प्रा.8-12) सूत्रं तथा ननिरिति सूत्रमपि प्रमाणं भवति । अस्य सूत्रस्य विसर्जनीयाधिकारस्थत्वात् विसर्जनीयोऽत्र कार्यभात्त्वेनाधिक्रियते । अत्र "अपिगृह्य प्राञ्चौ निष्क्रामतः" (तै.सं.6-4-10) इत्यस्य "प्राञ्चौ निर्णिष्प्राञ्चौ प्राञ्चौ निरिति" जटापाठ उदाहरणम् । निः+प्राञ्चौ इति दशायां "आविर्निरिडः" (तै.प्रा.8-24) इति सूत्रे निर्ग्रहणान्तस्य विसर्गस्य पकारपरकस्य "कखपकारपरष्षमकारपूर्वस्समवग्रहः" (तै.प्रा.8-23) इति सूत्रोक्तरीत्या षत्वे प्राप्ते निष्+प्राञ्चौ इति जाते "परिवाप्रपरः" (तै.प्रा.8-34) इति सूत्रेण प्रापरत्वे तस्य षत्वस्य निषोधो भवति । एवं षत्वे निषिद्धेऽपि निरिति कण्ठोक्तिपूर्वकत्वात् "न निरिति" (8-35) प्रतिप्रसवात्मकसूत्रेण षत्वं पुनर्निषिध्यते । अर्थात् षत्वं सिध्यति । तेन निष्प्राञ्चौ इति विलोमरूपं सिध्यति ।

ननु "परिवाप्रपरः" (8-34) इति षत्वनिषेधसूत्रे कार्यभाजो विसर्गस्य ह्रस्वान्तप्रशब्द एव परनिमित्तमस्ति । प्रकृतजटालक्ष्ये प्रा इति दीर्घान्तं परनिमित्तमस्ति । निः+प्राञ्चौ इति जटायां "परिवाप्रपरः" (8-34) इति सूत्रेण कथं षत्वं निषिध्यते ? लक्ष्यलक्षणयोर्निमित्तभेदा-

दिति चेदुच्यते । "परिवाप्रपर" (8-34) इति षत्वनिषेधसूत्रस्थप्रशब्दा-न्तह्रस्वस्य दीर्घोपलक्षकत्वात् यथा "उदथापरश्च" (9-24) इत्यत्र अथा इति दीर्घः ह्रस्वोपलक्षणार्थं भवति अत एव "विद्वानथ" इति क्रमपाठे ह्रस्वान्ते अथशब्दे परेऽपि नकारस्य यत्वकार्यनिषेधो भवति तथा प्र इति ह्रस्वग्रहणं दीर्घग्राहकं भूत्वा निः+प्राञ्चौ इति विलोमे षत्वनिषेधनिषेधकं सत् निष्प्राञ्चौ इति षत्वसाधकं भवति ।

नन्वेवं तर्हि "प्रापूर्वश्च" (तै.प्रा.7-7) इति सूत्रं व्यर्थम् । कथं ? "प्रावणेभिस्सजोषस" (तै.सं.4-2-4) इत्यत्र प्र+वनेभिरिति दशायां "वाहन उह्यमानो यानमयन् यवेन वञ्च" (तै.प्रा.7-6) इति सूत्रस्थ-चकारात् "पारीपरिपरीप्रपूर्वः" (तै.प्रा.7-4) इति पूर्वतरसूत्रात् प्र इत्यन्वादिष्टे सति प्र+वनेभिरिति दशायां आकृष्टस्य प्रशब्दस्य दीर्घोपलक्षणन्यायेन दीर्घे सति प्रा+वनेभिरित्यनयोस्संहितायां "वाहन उह्यमान" (7-6) इति सूत्रेण प्रावणेभिरिति णत्वघटिते रूपे सिद्धे सति "प्रापूर्वश्च" (तै.प्रा.7-7) इति सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न । "प्रत्यक्षगृहीतस्यैव ह्रस्वस्य दीर्घोपलक्षकत्वं भवति नापकृष्टस्येति" विशेषन्यायानुसारेण प्र+वनेभिरित्यत्र प्रशब्दस्य अनुवृत्तत्वात्तस्य दीर्घग्राहकत्वं न सिध्यति । अत एव प्रावणेभिरिति लक्ष्यसिध्यर्थं "प्रापूर्वश्च" (7-7) इति सूत्रं

सार्थकं भवति । "परिवाप्रपर" (8-34) इति षत्वनिषेधस्थप्रशब्दस्य प्रत्यक्षगृहीतत्वाद्दीर्घग्राहकत्वमस्य सम्भवति । अत एव निः+प्राञ्चौ इति विलोमे षत्वनिषेधनिषेधे सति निष्प्राञ्चौ इति षत्वघटितं विलोमरूपं सिध्यति । अनुलोमे "परिवाप्रपर" (8-34) इति निषेधसूत्रस्य "बहिःप्राणो वै मनुष्यः" (तै.सं.6-1-1) इत्युदाहरणम् । अत्र "कख-पकारपरष्षम्" (तै.प्रा.8-23) इति सूत्रेण बहिरित्यवग्रहपूर्वकत्वाद्विस-र्गस्य प्रशब्दपरकस्य षत्वे प्राप्ते "परिवाप्रपरः" (8-34) इति सूत्रेण षत्वनिषेध इत्यत्र चारितार्थ्यमस्ति "परिवाप्रपरः" (तै.प्रा.8-34) सूत्रस्येति बोध्यम् ।

एवं स्थितेऽत्र वैदिकाभरणकारः जटायाः प्रातिशाख्यविषयत्व-मसहमानस्सन् उदाहृतजटालक्ष्यमलक्ष्यं मत्वा अस्य सूत्रस्य शाखा-न्तरीयनिष्पुरीषादिशब्दमुदाजहार । इदं निष्पुरीषपदं इङ्ग्यं पदं मत्वा तस्य निः+पुरीषमिति दशायां निरित्यवग्रहत्वात् "कखपकारपरष्षम्" (8-23) इति विसर्गस्य षत्वे सति निष्+पुरीषमिति जाते "धषवति" (तै.प्रा.8-33) इति सूत्रेण षत्वनिषेधे ननिरिति प्रकृतसूत्रेण निषेधनिषेधे निष्पुरीषपदमस्य लक्ष्यमिति यज्वन उचितोदाहरणापरिज्ञानविलसित-मेतत् । किञ्च "प्राञ्चौ निर्णिष्प्राञ्चौ प्राञ्चौ निरि" त्यस्माच्छाखीयजटो-

दाहरणसम्भवे शाखान्तरीयं निष्पुरीषपदं नोदाहरणीयम् । यज्वा शाखान्तरीयनिष्पुरीषपदमुदाहृत्य तस्य तैत्तिरीयप्रातिशाख्यसूत्रैस्समन्वयं कथं चिकीर्षति ? सम्भवदस्मच्छाखीयलक्ष्यस्य सूत्रस्य शाखान्तरीयलक्ष्यप्रदर्शनं यज्वनो जटाप्रद्वेषं स्पष्टयति ।

श्लो।। य इच्छति जटां वक्तुं स विप्रो वेदवित्तमः।

तस्य कीर्तिर्विवर्धेत स वेदफलमश्नुते ।।

इति श्लोकार्थोऽत्र स्मर्तव्यः।

5. अपवादापवादलक्षण ह्वारभारादि चतुस्सूत्र्यां जटाप्रमाणाबिभरादि सप्तपदीविचारः

"ह्वारभारादि" (तै.प्रा.8-8) षड्विंशतिग्रहणात्मकं विसर्गोद्दिश्यकरेफविधायकं सूत्रं "अथ विसर्जनीयः" (तै.प्रा.8-5) इत्यधिकारस्थम् । विसर्जनीयाधिकारेऽस्मिन् "रेफमेतेषु" (तै.प्रा.8-6) इति विसर्जनीयस्य रेफविधायकं सूत्रम् । एतेष्विति एतच्छब्दसप्तमीबहुवचनान्तेन "तृतीयꣳस्वरघोषवत्परः" (8-3) इत्यासन्नसूत्रगतस्वरघोषवद्वर्णा गृह्यन्ते । "ह्वारभार्" (8-8) सूत्रगतपदान्तविसर्गाणां रेफादेशः यद्यपि सिध्यति तथापि "न रेफपरः" (8-7) इति सूत्रेण रेफस्य घोषवर्णत्वावि-

शेषात् तत्परत्वे विसर्गस्य प्राप्तरेफादेशो निषिध्यते । तेन ह्वारभारादि-पदान्तविसर्गाणां रेफव्यतिरिक्तस्वरघोषवद्वर्णपरकाणां अपवादापवाद-तया रेफादेशो भवतीति ह्वारभारादिसूत्रार्थस्सिध्यति । "ह्वारभारादि" (8-8) सूत्रस्थाबिभरादिसप्तपदीविचारस्य प्रकृतत्वात् "ह्वारभार्" (8-8) सूत्रे (1) अबिभः (2) अजीगः (3) अकः (4) विवः (5) पितः (6) एष्टः (7) नेष्टः एतानि सप्तपदानि जटायाः प्रातिशाख्यविषयत्वे प्रमाणानि । पदान्येतानि अबिभरादि नेष्टरन्तानि संहितापदक्रमसमा-म्नायेषु रेफकार्यभाञ्जिनोपलभ्यन्ते । केवलं "अबिभस्तन्तमबिभरबिभ-स्तम्" इत्यादि जटायामेव रेफकार्यभाञ्जि सन्ति । अत एव संहितापदक्रमजटापाठाश्चत्वारस्तैत्तिरीयप्रातिशाख्यविषया इति त्रिभा-ष्यरत्नव्याख्याता प्राचीनस्सोमयार्यो मन्यते । अबिभरादि सप्तपद्याः क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । (1) "अबिभस्तं भूतान्यभ्यक्रोशन्" (तै.सं.4-2-5) (2) "ओषधीरजीगः" (4-6-7) (3) "अर्वाकस्स-लोकम्" (4-1-2) (4) "अशीयेष्टा रायः" (1-2-11) एषूदाहरणेषु संहितायां विसर्गस्य रेफव्यतिरिक्तस्वरघोषवद्वर्णपरत्वाभावेन "रेफमेतेषु" (8-6) इति रेफविधिप्रवृत्तिः नास्ति । (1) अबिभस्तन्त-मबिभरबिभस्तम् (2) ओषधीरजीगरजीगरोषधीरोषधीरजीगः (3)

अर्वाकरकरर्वार्वाकः इति जटापाठेषु विसर्गाणां स्वरपरकत्वात् यद्यपि "रेफमेतेष्विति" (8-6) सूत्रप्रवृत्या रेफादेशप्रवृत्तिरस्ति तथापि उदाहृतजटासु अबिभः, अजीगः, अकः इति पदन्तविसर्गाणां अकारपरकाणां "ओकारमस्सर्वोकारपर" (9-7) इति सूत्रेण अकारपूर्वकविसर्गस्य ओत्वे प्राप्ते पुरस्तादपवादन्यायेन अपवादापवादतया ह्वारभार् सूत्रेण पुना रेफादेशे सति अबिभरबिभः, अजीगरजीगः, अकरकः इति रेफघटितानि विलोमरूपाणि सिध्यन्ति । एष्टः+एष्टः इति दशायां रेफमेतेष्विति प्राप्तरेफादेशापवादतया "अथ स्वरपरो यकारम्" (9-10) इति सूत्रेण विसर्गस्य यत्वे प्राप्ते तदपवादतया पुरस्तादपवादन्यायेन ह्वारभार् सूत्रेण पुना रेफादेशे सति एष्टरेष्टरिति रेफघटितं विलोमरूपं सिध्यति । एवमेव (5) "सतश्च योनिमसतश्च विवः" (तै.सं.4-2-8) (6) "मरुतां पितः" (तै.सं.3-3-9) (7) "नेष्टःपत्नीमुदानय" (तै.सं.6-5-8) । एषूदाहरणेष्वपि संहितायां विसर्गस्य रेफव्यतिरिक्तस्वरघोषवद्वर्णपरत्वाभावेन "रेफमेतेष्विति" सूत्राप्रवृत्तौ (5) चविवर्विवश्चचविवः (6) मरुतां पितः पितर्मरुतां मरुतां पितः (7) "नेष्टःपत्नीं पत्नीं नेष्टः नेष्टः पत्नीम्" इति जटापाठे "विवः, पितः, नेष्टः" पदान्तविसर्गाणां घोषवर्णपरकत्वात् रेफमेतेष्विति प्राप्तरेफादेशापवादतया

"घोषवत्परश्चेति" (9-8) सूत्रेण ओत्वे प्राप्ते पुरस्तादपवादन्यायेन "ह्वारभार्" (8-8) सूत्रेण अपवादापवादतया पुना रेफादेशे सति (5) विवर्विवः (6) पितर्मरुताम् (7) नेष्टर्नेष्टः इति जटारूपाणि रेफादेश-घटितानि सिध्यन्ति । एवमबिभरादीनामस्मच्छाखीयजटोदाहरण-सिद्धौ सत्यां अर्वाचीनो वैदिकाभरणकारः प्रातिशाख्यस्य जटाविषय-त्वमनङ्गीकुर्वाणो अबिभरादीनि बह्वृचमतपरतया व्याचख्यौ । बह्वृचप्रातिशाख्ये यत्र "मा ह्वार्वसूना" मित्यादौ संहितायां विसर्गस्य रेफित्वमभिव्यज्यते सः ह्वाश्शब्दः पदपाठे केवलो भवति । इतिपरतया न प्रयुज्यत इत्यर्थः। अबिभस्तमित्यादौ संहितायां अबिभः पदान्तविस-र्गस्य रेफो नाभिव्यज्यत इति सः अबिभश्शब्दः पदपाठे अबिभरिति उच्चारणीयः। एवमेव अजीगरादीनां पदपाठे इतिशिरस्कत्वं बोध्यमिति वैदिकाभरणकारमतम् । अत्र वैदिकाभरणकारस्य ऋग्वेदीयप्रातिशा-ख्यरीत्या अबिभरादीनां पौरुषे पदपाठे इतिपरत्वमङ्गीकृतवतः पौरुषेय-त्वाविशेषात् सर्वशिष्टादृतस्वशाखीयजटोदाहरणे विसर्गस्य रेफकार्य-विधानानङ्गीकारः स्वस्य जटाप्रद्वेषं स्पष्टयति । पदपाठजटापाठयोः पौरुषेयत्वाविशेषात् समाने विषये एकत्रादरः अन्यत्र प्रद्वेषः यज्वनश्शोभां न सम्पादयति । अपिच ह्वारभाराद्येकयोगविशिष्टेषु

केषाञ्चित्पदानां परमतानुरोधेन कतिपयपदानां शिष्टमतानुसारेण च उभयविधव्याख्यानं यज्वकृतं न शोभतेतरां, सारूप्याभावात् । अतः यज्वा सर्वसम्प्रतिपन्नव्यासशिक्षायां रेफप्रकरणानुसारं अबिभरादि-पदान्तानां रेफकार्यं सम्पादनीयम् । तदेव शोभतेतराम् ।

श्लो।। य इच्छति जटां वक्तुं स विप्रो वेदवित्तमः।

तस्य कीर्तिर्विवर्धेत स वेदफलमश्नुते ।।

इति श्लोकार्थोऽत्र स्मर्तव्यः।

6. प्रातिशाख्यस्य जटाविषयकत्वे प्रमाणभूतेतिपरोपीति सूत्रार्थविचारः

"इतिपरोऽपि" (तै.प्रा.8-12) इदं सूत्रं रेफादेशविधायकम् । सूत्रस्थापिशब्देन "चापीत्यन्वादेशकौ" (तै.प्रा.22-5) इति पारिभाषि-कान्वादेशार्थकेन "आवृत्परः" (8-11) इति पूर्वसूत्रात् आवृत्परको विसर्गोऽन्वादिश्यते । असौ विसर्जनीयः इतिपरोऽपि रेफकार्यभाक् भवति । "वर्णस्य विकारलोपौ" (तै.प्रा.1-56) इति परिभाषणात् । अत्र "अवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहा" (तै.सं.2-4-7) इत्यत्र "इति श्रुतश्श्रुत-रितीति श्रुतः" इति जटापाठ एव उदाहरणं भवितुमर्हति ।

जटापाठेस्मिन् श्रुतः+इति दशायां श्रुतःपदान्तविसर्गस्य इकाररूप-स्वरपरकत्वात् अनयोस्सन्धौ "रेफमेतेषु" (8-6) इत्युत्सर्गसूत्रेण रेफादेशे प्राप्ते तदपवादतया "अथ स्वरपरो यकारम्" (तै.प्रा.9-10) इति सूत्रेण विसर्गस्य यकारे प्राप्ते पुरस्तादपवादन्यायेन इतिपरकश्रुतःपदा-न्तविसर्गस्य अपवादापवादतया "इतिपरोपीति" (तै.प्रा.8-12) सूत्रेण पुना रेफादेशे सति श्रुतरितीति रेफघटितं जटारूपं सिध्यति ।

ननु "इतिपरोऽपीति" (8-12) सूत्रस्य विसर्जनीयाधिकारस्थ-त्वात् अधिकारवशादेव अत्र विसर्गलाभे सति इतिपरोपीति सूत्रस्थापि-शब्देन "आवृत्पर" (8-11) इति पूर्वसूत्रात् आवृत्पदपरनिमित्तमात्रा-न्वादेश एव उचितः। तथापि आवृत्परकविसर्जनीयोऽन्वादिश्यते इत्युच्यते खलु ! तत्र किं मूलमिति चेदुच्यते । शिक्षाप्रातिशाख्ययोः मूलमूलिभावस्य अङ्गीकृतत्वेन "आवृत्परोऽयमित्यूर्ध्वश्चेति" 202 व्यासशिक्षावाक्ये अयमिति पदप्रयोग एव आवृत्परत्वं विसर्गस्य ज्ञापयति । कथं ? यः आवृत्परो विसर्गः स एव इतिपरोऽपि रेफमापद्यते इति । "अवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहा" इत्यादौ इति+श्रुतः+आवृदिति पदविभागे श्रुतःपदान्तविसर्गः आवृत्परत्वे "आवृत्परः" (8-11) इति सूत्रेण रेफकार्यभाक् भवति ।

स एव श्रुतःपदान्तविसर्गः "इति श्रुतश्श्रुतरितीति श्रुतः" इति विलोमे श्रुतः+इति दशायां इतिपरस्सन्नपि काकवद्देवदत्तगृहमितिवत् उपलक्षणविधया "इतिपरोऽपि" (8-12) इति सूत्रेण रेफकार्यभाक् भवति । उदाहृतशिक्षावाक्ये अयमिति पदप्रयोगाभावे आवृत्परको विसर्गस्स एवेति नियमालाभात् आवृत्परकत्वाभावेपि इतिशब्दपरत्व-मात्रेण रेफादेशापत्तिः स्यात् । कथं ? "हवनश्रुतो हवम्" (तै.सं.1-7-8) इत्यत्र हवनश्रुत इति हवनेति विभज्यानुवादे श्रुतःपदान्तविसर्गस्य इतिपरकस्य रेफादेशापत्तेः। तदा वैदिकसम्प्रदायविरुद्धोच्चारणापत्ति-र्दोषः प्रसज्येत , तच्चायुक्तम् । अतः उदाहृतव्यासवाक्ये अयमिति पद-प्रयोगस्सार्थकः। तेन "इति श्रुतश्रुतरितीति श्रुतः" इति जटात्मकं रेफ-घटितमिष्टरूपं सिध्यति । हवनश्रुत इति हवनेति विभज्यानुवादे विसर्गस्य इतिपरत्वेपि रेफादेशो न भवतीत्यनिष्टं च निवारितं भवति ।

ननु इतिपरोऽपीति सूत्रे अपेरभावे आष्टमिकैकादश द्वादश सूत्रद्वयमपि "आवृदितिपरः" इत्येकयोगत्वेन वक्तुमुचितम् । तदा "अवृषादिति श्रुतरावृत्स्वाहा" इत्यत्रेव "आवयोर्वै श्रित इति ते अब्रूताम्" इत्यत्र श्रितपदान्तविसर्गस्य पूर्वमप्राप्तरेफस्यापि इतिशब्द-परत्वे रेफादेशापत्तिः। अतः अस्मिन् सूत्रे अपेस्सार्थक्यं बोध्यम् ।

एवं स्थितेऽत्र वैदिकाभरणकारः अस्य सूत्रस्य जटाविषयत्व-मसहमानस्सन् सूत्रस्थापिशब्दस्य अप्रामाणिकसमुच्चयार्थकत्वमुक्त्वा सूत्रमिदं बह्वृचमतपरतया व्याचख्यौ । यज्वमते इदं सूत्रं इतिपरविधा-यकम् । न तु रेफादेशविधिपरम् । यज्वनः बह्वृचमतपरव्याख्यानक्लृप्ति-रेवमस्ति । ह्वारभार् सूत्रगतपदानां संहितायां "अभारुखा" इत्यादौ अभाःपदान्तविसर्गः रेफी भवतीति सः अभाश्शब्दः पदपाठे केवलो भवति । अभाः, उखा इत्येव पदपाठं पठेत् , इतिपरो न भवतीत्यर्थः। "ताᳬसंवत्सरमबिभस्तं भूतानी" इत्यत्र संहितायामबिभःपदान्तविस-र्गस्य रेफादेशो नास्तीति सः अबिभश्शब्दः पदपाठे अबिभरिति भवति। इतिपरो भवतीत्याष्टमिकेतिपरोपीति सूत्रं बोधयतीति यज्वकृतकल्पना । तस्याः यज्वनः जटाविषयत्वासहनमेव मूलम् । अत एव यज्वा सोमयार्यमतमेवं दूषयति । कथं ? सोमयार्यमते अपिशब्दस्य अन्वादे-शार्थकत्वाङ्गीकारेण "योऽयमावृत्परो विसर्गो रेफी संवृत्तस्स एव विसर्गः इतिपरोपि रेफं प्रतिपद्यत" इत्यर्थसिध्या इतिपरोपीति सूत्रस्य जटैकलक्ष्यं प्रयोजनं सिध्यति । अयमेको दोषः। अपिशब्दस्य समुच्चयार्थकत्ववादियज्वमते ह्वारभार् सूत्रगताबिभराद्यनेकग्रहणाना-मितिपरत्वलाभेन इतिपरोपीति सूत्रस्य अनेकलक्ष्यसिद्धिर्भवति । किञ्च

आवृत्परकविसर्गस्य इतिपरत्वेपि रेफादेशाङ्गीकारे हवनश्रुत इति हवनेति विभज्यानुवादे इङ्ग्योत्तरखण्डश्रुतपदान्तविसर्गस्य इतिपरत्वे रेफादेशापत्तिर्द्वितीयो दोषः। एवं यज्वापादितदोषद्वयस्याप्ययमेव समाधिः। शास्त्रेषु प्रतिपदोक्तविधानेनापि सूत्रप्रणेतॄणामाचार्याणां लक्ष्यसाधनरीतिः दृश्यते । पाणिनीयेपि "इन्द्रे च" (6-1-124) इति प्रतिपदोक्तेन्द्रशब्दे परतः गोरवङादेशो विहितः। विशिष्य प्रत्यक्षोपदिष्टमेव प्रतिपदोक्तमिति वदन्ति शास्त्रविदः। तद्वत् आवृत् शब्दात्मकः एकः प्रतिपदोक्तनिर्देशः, तथा इतिशब्दात्मकप्रतिपदोक्तनिर्देशः अपरः। एवं प्रतिपदोक्तविधानेन रेफादेशविधिपरमिदं सूत्रद्वयम् । तेन आवृदादितत्तन्निमित्तपरत्वे विसर्गस्य रेफादेशो भवतीत्येवं सूत्रार्थसामञ्जस्ये यज्वनः प्रतिपदोक्तविधानेन रेफविधानार्थं प्रवृत्तस्य इतिपरोपीति सूत्रस्य मतान्तरपरतया प्रवृत्तिः न शोभते । किञ्च सम्भवत्यस्मच्छाखीयजटोदाहरणे वेदान्तरपरतया यज्वव्याख्यानमसमञ्जसप्रज्ञाविलसितमेव । अपिच अस्य सूत्रस्य जटाविषयत्वानङ्गीकारे यज्वनः न किमपि कारणं पश्यामः। त्रिविधसमाम्नाये पदक्रमयोस्सत्वात्तयोरपि महर्षिप्रणीतत्वात् जटायाः क्रमपाठप्रकृतिकत्वाच्च त्रिविधसमाम्नायस्य प्रातिशाख्यविषयत्वमङ्गीकुर्वतो यज्वनः महर्षि-

प्रणीतत्वाविशेषाज्जटाया अपि विषयत्वाङ्गीकारे का क्षतिः? किं तस्य पित्र्यं रिक्थमपगतं भवति ? अपिच यज्वना अस्य बह्वृचमतपरतया व्याख्याने अनेकलक्ष्यसिद्धिर्भवतीति यदुच्यते तत्र पृच्छामः। एकेन द्वाभ्यां वा सूत्राभ्यां बह्वृचमतकार्याणि सर्वाणि किं साधयितुं शक्यानि भवन्ति ? बह्वृचलक्ष्यसंस्कारः बह्वृचप्रातिशाख्येनैव कर्तव्यो भवति । अनन्तानि हि कार्याणि बह्वृचानां मते सन्ति । अनेन सूत्रेण संहितायामनभिव्यक्तरेफिणां पदकाले इतिपरत्वकथनमात्रेण किं साधितं यज्वना ? स्वशाखीयलक्ष्यपरित्यागवेदान्तरलक्ष्यस्वीकारदोष-द्वयं विना न किमपि प्रयोजनं पश्यामः। विषयेस्मिन् अभिज्ञा एवमाहुः श्लो।। जटाप्रमाणं प्रथमे प्रातिशाख्ये प्रपाठके ।

रेफादेशेऽपि शब्दाच्च न धामेत्यार्षशब्दतः।। इति

श्लो।। य इच्छति जटां वक्तुं स विप्रो वेदवित्तमः।

तस्य कीर्तिर्विवर्धेत स वेदफलमश्नुते ।।

इत्यादिशिक्षावचनैः जटापाठिनः महाफलश्रवणात् "इति-परोऽपीति" (8-12) सूत्रं जटालक्ष्यैकफलकं भवति । न तु इतिपर-प्रयोजनकं भवति ।

7. रत्वयत्वप्रकरणे काकाक्षिन्यायविचारः

“अनितिपरो ग्रहोख्य” (तै.प्रा.9-20) इति “मर्त्यानुदयान्” (तै.प्रा.9-21) इति सूत्रद्वयं यावत् काकाक्षिन्यायप्रवृत्तिरस्तीति सोमयार्यमतम् । ग्रहोख्ययाज्यापृष्ठ्यहिरण्यवर्णीयानुवाकविषयक नकारस्थानिकरत्व-यत्वविधिपरमनितिपर इति सूत्रम् । मर्त्यानिति सूत्रं तु ग्रहोख्यादि-व्यतिरिक्तदेशीय मर्त्यानित्याद्येकविंशतिसङ्ख्याक ग्रहणान्तनकार-स्थानिकयत्वकार्यविधिपरमित्येवं सूत्रद्वयार्थसङ्ग्रहः। अनितिपरसूत्र-घटितग्रहोख्यादिस्वरूपं तु

श्लो।। ग्रह इत्याददे प्रश्नस्सजोषान्तं विधीयते ।
काण्डोऽग्निसंज्ञो विज्ञेयश्चतुर्थस्तैत्तिरीयके ।।

श्लो।। उख्यमित्यग्निकाण्डस्य प्रश्नद्वितयमादिमम् ।
अन्त्यानुवाकरहितं वेदविद्भिरुदाहृतम् ।।

श्लो।। इषेप्रभृत्यपामन्तं प्रश्नानां युक्ष्वसंयुतम् ।
अन्त्यानुवाका याज्याख्यास्त्रयोविंशतिरीरिताः।।

श्लो।। समिद्दिशां समिद्धोऽग्नेर्मन्वेऽस्याः पृष्ठ्यसंज्ञिकाः।
जीमूतादिचतुष्कं च गायत्रीद्वितयं तथा ।।

इति शिक्षोक्तं ग्राह्यम् । हिरण्यवर्णानुवाकः (तै.सं.5-6-1) प्रसिद्ध एव । इतिःपरो यस्मादसाविति परः। न इतिपरः अनितिपरः इति समासघटितस्य इतिशब्दस्य साधारणतया निर्दिष्टत्वादार्षानार्षोभय-विधत्वं वक्तुं शक्यम् । अनितीत्यत्र नञा आर्षानार्षोभयविधेतिपरक नकारस्थानिकरत्वयत्वादिकार्यनिषेधार्थलाभस्सिध्यति । सूत्रान्त-चकारः "चापीत्यन्वादेशकौ" (तै.प्रा.22-5) इति परिभाषया "नकारश्च" (तै.प्रा.9-19) इति पूर्वसूत्रान्नकारमन्वादिशति । रत्वयत्व-प्रकरणमिदं "अथ स्वरपरो यकारम्" (तै.प्रा.9-10) इत्यधिकारस्थम् । तेन इतिभिन्नस्वरपर इत्यर्थो लभ्यते । तथाच ग्रह इत्यादिहिरण्यवर्णी-यान्तानुवाकविषयतया इतिभिन्नस्वरपरकनकारः ईकारपूर्वो वा ऊकारपूर्वो वा रेफमापद्यते , आकारपूर्वश्चेद्यकारमापद्यत इत्यन्तस्था-विधिसूत्रार्थस्सिध्यति । अत्र "अग्नीꣳरफ्सुषदः" (तै.सं.5-6-1) "जहि शत्रृꣳ रपमृधः" (तै.सं.1-4-42) "मधुमाꣳअस्तु सूर्यः" (तै.सं.4-2-9) इत्यादीन्युदाहरणानि । एषां अग्नीन्+अफ्सुषदः, शत्रून्+अपमृधः, मधुमान्+सूर्यः इति दशासु क्रमेण हिरण्यवर्णीयग्रहपृष्ठ्यसंज्ञका-नुवाकीयत्वादुदाहृतपदान्तनकाराणां स्वरपरकत्वादनितिपरोग्रहोख्य इति सूत्रेण रेफयकारादेशानन्तरं "नकारस्य रेफोष्म" (तै.प्रा.15-1)

इति "ततस्त्वनुस्वारः" (15-3) इति सूत्राभ्यां पूर्वस्वरानुनासिक्य-तदपवादानुस्वारागमसिद्धौ उदाहृतलक्ष्याणि सानुस्वाराणि सिध्यन्ति । किञ्च "मर्त्यानिति" (9-21) सूत्रान्तचकारः पूर्वसूत्रात् अनितिपरत्व-मन्वादिशति । ईकारोकारपूर्वकत्वं नकारस्य नाकर्षति , लक्ष्यासम्भवात् । नकारस्य आकारपूर्वकत्वं तु कार्यभाक्पदगतत्वान्नाकर्षणीयम् । तथाच ग्रहोख्यादिव्यतिरिक्तवेदभागेषु मर्त्यानित्यादिपदान्तनकाराणां स्वरपरकत्वात् "मर्त्यानिति" (9-21) सूत्रेण यत्वे प्राप्ते अनुस्वारा-गामादिकं पूर्ववत् बोध्यम् । एवं "मर्त्यानिति" (9-21) सूत्रार्थो बोध्यः। अत्र "अमर्त्यो मर्त्याꣳआविवेश" (तै.सं.5-7-9) इत्यादिकं लक्ष्यम् । मर्त्यान्+आविवेशेति दशायां मर्त्यान्नकारस्य स्वरपरकस्य "मर्त्यानु-दयानिति" (9-21) सूत्रेण यत्वं ततः अनुस्वारागमश्च सिध्यतः। तेन मर्त्याꣳआविवेशेति सानुस्वारमुदाहरणं सिध्यतीति लक्ष्यलक्षण-समन्वयः। एवमेव "मर्त्यान्" (9-21) इति सूत्रे हूतमान्ग्रहणमस्ति । अस्य देवहूतमाꣳइत्युखायां जुहोति, देवहूतमाꣳइत्याह (तै.सं.5-5-3) इत्यग्न्युपानुवाक्यस्थं उदाहरणद्वयम् । अत्र देवहूतमान्+इतीति दशायां नकारस्य यत्वसिध्यर्थं यद्यपि "मर्त्यानिति" (9-21) सूत्रे हूतमानार्ष इत्यार्षग्रहणं कृतम् । अत्रार्षो नाम ऋषौ वेदे भवस्सन्धिरार्षः वैदिक

इत्यर्थः। ऋषिर्वेदः पठतीति महाभाष्यप्रयोगात् । तथापि अनितिपर इत्यनेन आर्षानार्षोभयविधस्य इतेर्निषिद्धत्वेन प्रकृतलक्ष्यद्वयगतनकारस्य आर्षेतिपरकत्वाद्योयत्वनिषेधस्सः "अनितिपर" (9-20) इति पूर्वसूत्रेणैव प्राप्तः। एवं देवहूतमाꣳइत्याहेत्यादि लक्ष्यद्वयस्थ नकारस्य पूर्वसूत्रेणैव यत्वे निषिद्धे सति तदनन्तरसूत्रस्थार्षग्रहणं यत्वं साधयितुमसमर्थं सत् व्यर्थीभूय अनितिपर इत्यत्र नञा प्राप्तार्षानार्षोभयविधनिषेधे अनार्षेतिपरकनकारस्य यत्वनिषेधात्मकसङ्कोचं ज्ञापयति । तेन अनार्षेतिपरत्वे नकारस्य यत्वनिषेध इति स्वांशे चारितार्थ्यं सिध्यति । अन्यत्र फलं तु आर्षेतिपरत्वे नकारस्य यत्वसिद्धिरिति । एतेन देवहूतमाꣳइत्युखायां जुहोतीति लक्ष्यद्वयस्थ नकारस्य आर्षेतिपरकस्य यत्वं साधयित्वा आर्षग्रहणं अनेकविधानार्षलक्ष्येषु मध्ये देवहूतमानिति देवेत्यनार्षलक्ष्येषु इतिशब्दमात्रपरकनकारस्थानिकयत्वनिषेधकं सत् क्षीणशक्तिकं भवति । अत एवास्य आर्षग्रहणस्य इतिशब्दमात्रविषयकत्वमुच्यते । किञ्चार्षग्रहणं एवं कतिपयानार्षलक्ष्यस्थ नकारस्थानिक यत्वनिषेधकं भूत्वा परिशेषन्यायेन अवशिष्टेषु मर्त्याꣳअमर्त्य इत्याद्यनार्षलक्ष्येषु इतिशब्दभिन्नस्वरसामान्यपरकनकारस्थानिकयत्वादिकार्यप्रवृत्तिं जनयति । एषः यत्वादिकार्यप्रवृत्तिलक्षणोऽर्थः

अनितिपर इत्यत्र नञः पर्युदासाश्रयणात् इतिभिन्नत्वे सति अजादित्वेन साम्यमादाय स्वरसामान्यपरत्वार्थलाभात्सिद्धः। अत एव मर्त्याꣳअमर्त्य इति विलोमे मर्त्यान्नकारस्य अकारात्मकस्वरसामान्य-परत्वेपि यत्वादिकार्यसिध्या उदाहृतविलोमलक्ष्यं सानुस्वारं सिध्यति । एवं जटालक्ष्यसाधनं यत्तत् आर्षग्रहणस्य "मर्त्यानिति" (9-21) सूत्रस्थस्य काकाक्षिन्यायेन "अनितिपर" (9-20) इति पूर्वसूत्रे सोमयार्यकल्पितसम्बन्धप्रयोजनम् । अत्र यज्वनः जटायाः एतच्छास्त्र-विषयत्वाङ्गीकाराभावाज्जटापाठसाधकस्य काकाक्षिन्यायस्याप्यङ्गीकारो नास्ति । एवमेतावता मर्त्याꣳअमर्त्यः इत्याद्यनार्षलक्ष्यविषयकेति-भिन्नस्वरसामान्यपरकनकारस्थानिकयत्वादिकार्यसिद्धिः "उक्तौ विधि-निषेधौ चेति" (229) व्यासशिक्षासिद्धान्तानुरोधिन्येव शिक्षाप्राति-शाख्ययोः मूलमूलिभावस्य सिद्धान्तितत्वादिति पुनः स्मार्यते । अथ सोमयार्याङ्गीकृतकाकाक्षिन्यायसम्बन्धप्रयोजनान्तरमुच्यते । तथाहि "मर्त्यानिति" (9-21) सूत्रे "हिपयस्वा" न्यग्रहणमस्ति । अस्य "समसृक्ष्महि । पयस्वाꣳअग्ने" (तै.सं.1-4-45) इति लक्ष्यम् । इदं "उरुꣳहि राजा" (तै.सं.1-4-45) इति ग्रहोख्यादिव्यतिरिक्तदेशीयम् । न तु "यस्त्वा हृदेति" (तै.सं.1-4-46) यज्यास्थम् । यज्यास्थत्वाङ्गीकारे

“अनितिपर” (9-20) इति सूत्रे यज्यांशेनैव यत्वसिद्धौ “मर्त्यान्” (9-21) इति सूत्रे पयस्वान्ग्रहणं व्यर्थमेव भवेत् । पयस्वान्+अग्ने इति दशायां “मर्त्यान्” (9-21) सूत्रस्थपयस्वान्ग्रहणेनैव यत्वसिध्या सूत्रे पयस्वानित्यस्य हीति विशेषणं व्यर्थं सत् आर्षेतिपरत्वेपि पयस्वान्नकारस्य यत्वं निवर्तयतीति ज्ञापयति । अतः हिग्रहणेन आर्षेतिपरकनकारस्य यत्वप्राप्तौ अपवादः उक्तः। अत एव “ऊर्जस्वान्पयस्वानित्याह” (तै.सं.1-7-3) इति ग्रहोख्यादिव्यतिरिक्त पाकयज्ञप्रपाठकस्थलक्ष्ये पयस्वान्नकारस्य इतिपरकस्य यत्वनिवृत्तिर्भवति । “पयस्वानित्याह” इत्यत्र नकारस्य आर्षेतिपरकत्वात् “देवहूतमाꣳ-इत्याह” (5-5-3) इत्यत्र नकारस्यार्षेतिपरकस्य यत्वप्राप्तिवत् प्राप्तं यत्वं हिग्रहणेन निवर्त्यते । तेन “पयस्वानित्याह” इति यत्वाघटितं रूपं सिध्यति । इदं काकाक्षिन्यायस्य पयस्वान्ग्रहणेपि सम्बन्धकल्पनाप्रयोजनवशात्सिद्धम् । अत्र हीत्युपबन्धः आर्षेतिपरकनकारस्य क्वचिद्यत्वापवादकमित्यर्थः। तथाच सूत्रे हीत्युपबन्धाभावे “पयस्वानित्याह” इति स्वशाखीयप्रत्युदाहरणे लब्धे सति हीत्युपबन्धव्यावर्त्यं शाखान्तर इति यज्वोक्तिर्न साध्वीति भावः।

8. असमाम्नातसन्धिष्वपि प्रातिशाख्यप्रवृत्तिविचारः

रत्वयत्वप्रकरणेऽस्मिन्नकारस्य रत्वयत्वविधेः "इन्द्रोमे" (तै.प्रा.9-22) इति परनिमित्तपरं सूत्रं, "न रश्मीनिति" (तै.प्रा.9-23) रत्वयत्वनिषेधपरमिति सूत्रद्वयमधिकृत्य विचार्यते । "इन्द्रोमे" (9-22) सूत्रे इन्द्रोमे इत्यादि षोडष परनिमित्तपदानि सन्ति । सूत्रान्तचकारः प्रपूर्वसूत्रात् (9-20) अनितिपरत्वं नकारस्याकारपूर्वकत्वं यत्वं चान्वादिशति । ईकारोकारपूर्वकत्वं नकारस्य नाकर्षति, लक्ष्यासम्भ-वात् । तथाच ग्रहोख्यादिव्यातिरिक्तवेदभागे इन्द्रोमे इत्यादि परनिमि-त्तकः आकारपूर्वको नकारः यत्वं प्राप्नोतीति सूत्रार्थः। अत्र "अथा सपत्नाꣳइन्द्रोमे" (तै.सं.1-1-13) इत्यादीन्युदाहरणानि । सपत्नान्+ इन्द्रोमे इति दशायां सपत्नान्नकारस्य इन्द्रोमे इति परनिमित्तकत्वात् "इन्द्रोमे" (9-22) इति सूत्रेण यत्वे सिद्धे ततः अनुस्वारागमे च सति "सपत्नाꣳइन्द्रोमे" इति सानुस्वारं सांहितं रूपं सिध्यति । अनितिपर इत्यत्र नञः पर्युदासाश्रयणात् इतिभिन्नत्वे सति अजादिपदसाम्यमादाय स्वरसामान्यपरनिमित्तार्थलाभात्

"अथासपत्नात्थ्सपत्नाꣳअथाथासपत्नानिति" विलोमेपि प्रकृतसूत्रेण

यत्वं सिध्यति । अनुलोमस्थसपत्नान्नकारः इन्द्रोमे इति परनिमित्त-योगात् प्राप्तयत्वकार्यभाक् सन् पुनः स एव यत्वकार्यभाङ्नकारः काकवद्देवदत्तगृहमितिवदुपलक्षणविधया अनार्षे अकारात्मकस्वरपर-निमित्तयोगात् अनुलोमस्थेन्द्रोमे इति परनिमित्ताभावेपि यत्वादिकार्य-भाग्भवति । विषयेऽस्मिन् "यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे" इति कौण्डिन्यशिक्षावाक्यं 88 प्रमाणम् ।

ननु अनुलोमे सपत्नान्नकारस्य इन्द्रोमे इति परनिमित्तमस्ति । "सपत्ना॒इन्द्र इन्द्रस्सपत्नान्त्सपत्ना॒इन्द्रः" इति विलोमे इन्द्र इत्यस्य मे इत्युपबन्धाभावेपि निमित्तैकदेशस्य इन्द्र इत्यस्य सत्वेपि

श्लो।। पदद्वयनिमित्तं यदेकाभावेपि तत्र तु ।

संहितावत् क्रमो ज्ञेयः तद्वत् ज्ञेया जटा बुधैः।।

इति शिक्षावचनान्नकारस्य यत्वं सिध्यति । "इन्द्रोमे" (9-22) प्रकृतसूत्रे इहा इत्याकारान्तं आयजिष्ठेत्याकारादिकं ग्रहणद्वयमस्ति । अत्र "अग्ने देवा॒इहावह" (तै.सं.1-3-15) "देवा॒आयजिष्ठस्वस्ति" (तै.सं.4-3-13) इति लक्ष्यद्वयं याज्यानुवाकीयम् । देवान्+इहा, देवान्+आयजिष्ठेति दशायां देवान्नकारयोः इहा, आयजिष्ठेति निमित्त-परकत्वात् "अनितिपरो ग्रहोख्ययाज्या" (तै.प्रा.9-20) इति सूत्रे

याज्यांशेन यकारादेशे ततः अनुस्वारादिके सति उदाहृततैत्तिरीय-लक्ष्यद्वयं सानुस्वारं सिध्यति । उदाहृतलक्ष्यद्वयस्य क्रमेण "उपप्रयन्तो अध्वरम्" (तै.सं.1-5-5) "अश्मन्नूर्जम्" (तै.सं.4-6-1) इति ग्रहो-ख्यादिव्यतिरिक्तदेशीयानुवाकयोः पुनरुक्तत्वात् पुनरुक्तिन्यायेनैव नकारस्थानिकयत्वादिके सिद्धे सति "इन्द्रोमे" (9-22) इति सूत्रे इहा, आयजिष्ठेति ग्रहणद्वयं व्यर्थं सत् "सपत्ना꣣अथे" त्यनार्षे स्वरपरक-नकारस्य यत्वकार्यसिद्धिं ज्ञापयति । व्यासशिक्षायां परिभाषाप्रकरणेपि "पुनरुक्तं यतः पञ्चेति" 88 वाक्यव्याख्याने वेदतैजसव्याख्यात्रा "देवा꣣इहावह, देवा꣣आयजिष्ठस्वस्ति" इत्युदाहरणगतनकारयोः यत्वप्राप्तिः पुनरुक्तिन्यायेनैव सिध्यतीति सूचितम् । यतः उदाहृत-लक्ष्यद्वयगतनकारस्थानिकयत्वं पुनरुक्तिन्यायेनैव सिध्यति अत एव व्यासशिक्षायां यत्वप्रकरणे "इन्द्रो माचोद्वमिति" 225 नकारस्य यत्वनिमित्तग्रहणवाक्ये इहा, आयजिष्ठेति निमित्तद्वयं न गृहीतमिति बोध्यम् । एवञ्च इहा, आयजिष्ठेति निमित्तद्वयवैयर्थ्यज्ञापनसिद्धस्य अनार्षस्वरपरकनकारस्य यत्वकार्यसिद्धिलक्षणसिद्धान्तस्य शिक्षा-मूलकत्वात् शिक्षाप्रातिशाख्ययोः मूलमूलिभावस्य अङ्गीकृतत्वात् आष्टमिकेतिपरोऽपीति सूत्रवत् इन्द्रोमे इति केवलपरनिमित्तघटितं

सूत्रमपि प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वे प्रमाणं भवति । अत एव "इन्द्रोमे" (9-22) इति सूत्रे इन्द्रोमे इत्यादि केवलपरनिमित्तग्रहणानि सूत्रकृता गृहीतानि । तेन "उदया꣣अया꣣ उदुदयान्" "इडावा꣣एष एष इडावा꣣इडावा꣣ एषः" "असुरा꣣अदुहद्दुहदसुरा꣣असुरा꣣ अदुहत्" इत्याद्यनार्षलक्ष्येषु नकारस्य यत्वकार्यं सिध्यति । एवं इहा, आयजिष्ठेति ग्रहणयोरस्मच्छाखीयजटोदाहरणलाभे सति ग्रहणद्वय-स्यास्य शाखान्तरीयोदाहरणमेवेति वदतो वैदिकाभरणकारस्य इहा, आयजिष्ठ निमित्तग्रहणद्वयवैयर्थ्यज्ञापनसिद्धजटायां प्रद्वेषः स्फुट एव । अत एव यज्वा एतत्सूत्रव्याख्याने " जटायां निमित्तभेदकार्यभाग्भेदयो-रपि छान्दसं कार्यं नापादनीयमित्युक्त्वा मर्त्यानमर्त्य इति विलोमीय-नकारस्य यत्वाभावघटितं जटारूपं प्रादर्शयत् । अत्र यज्वा मर्त्या꣣आविवेशेत्यनुलोमे आविवेशेति परनिमित्तकं यत् मर्त्यान्ग्रहणं तत् मर्त्या꣣अमर्त्य इति विलोमे अमर्त्यपदनिमित्तपरकं सत् भिन्नमिति निमित्तभेदान्नैमित्तिकभेदं मन्यते । इदं शिक्षासम्प्रदायविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् । अतः मर्त्या꣣अमर्त्य इति सानुस्वारमेव जटारूपं पाठनीयम् । अत्र यज्वनः पुनः कश्चनाक्षेपः। यद्यनुलोमविलोमयोः निमित्तभेदेपि कार्यभाजः एकत्वमस्तीति नकारस्थानिकयत्वमङ्गीक्रियेत तर्हि

कार्यभाग्भेदेऽपि यत्र निमित्तैक्यमस्ति तत्रापि नकारस्य यत्वापत्तिरिति यज्वा सोमयार्यमाक्षिपति । कथं ? अत्राक्षेप्तुर्यज्वनः अयमभिप्रायः। "इन्द्रोमे" इति सूत्रे अकुर्वतेति परनिमित्तग्रहणमस्ति । "वित्वा कामाꣳ अकुर्वत" (तै.सं.1-5-9) इत्यनुलोमे अकुर्वतपरक कामान्नकारस्य यत्वं प्राप्तम् । "अकुर्वत वरुणप्रघासान् वरुणप्रघासानकुर्वताकुर्वत वरुणप्रघासान्" इति विलोमे प्रघासानिति कार्यभाग्भेदेपि अकुर्वतेति निमित्तैक्यमस्तीति प्रघासानकुर्वतेत्यत्र विलोमेपि कामाꣳअकुर्वतेत्यनु-लोमवत् प्रघासान्नकारस्य यत्वापत्तिः, अनुलोमविलोमयोः अकुर्वतेति परनिमित्तस्य एकत्वात् । एवं यत्वप्रकरणे अपौरुषेयसन्धिविशेषाणां पौरुषेयसन्धिष्वारोपणीयत्वे यज्वा दोषमुद्भाव्य "अशान्तावास्तां ते देवा अब्रुवन्" (तै.सं.2-5-8) इत्यत्र "आस्तां ते त आस्तामास्तां ते देवा" इति जटायां ते इत्यस्य प्रग्रहत्वापत्तिरूपदोषमुद्भावयति । कथं ? "यद्रेतस्सिचावुपदधाति ते एव यजमानस्य रेतो बिभृतः" (तै.सं.5-6-8) इत्यत्र "गमयतो भवत" (तै.प्रा.4-52) इति सूत्रे बिभृत इत्याषष्ठ-नियमप्राप्तबिभृतपदपरत इव आस्तां पदपरत्वेपि ते इत्यस्य प्रग्रहत्वा-पत्तिरिति यज्वना यदुक्तं तदयुक्तम् । कथं ? यदुक्तं यज्वना "मर्त्यान-

मर्त्य" इति विलोमे नकारस्य यत्वाभाव इति "प्रघासानकुर्वतेति" विलोमे यत्वापत्तिरितत्र

श्लो।। यरौ स्यातां यस्य नस्य प्रकृतौ तस्य पौरुषे ।

निषेधः प्रकृतौ यस्य विलोमे तस्य वै भवेत् ।

इति कौण्डिन्यशिक्षाश्लोके (88-89) यस्य नकारस्य यत्वरत्वे तन्निषेधो वा विलोमेपि तस्यैव नकारस्य यत्वरत्वतन्निषेधा भवेयुः। प्रकृते मर्त्यान्नकारस्य संहितायां यत्वं दृष्टमिति विलोमेपि तस्यैव नकारस्य यत्वं वक्तव्यमेव । अकुर्वतपरत्वे तु कामान्नकारस्य यत्वं प्राप्तम् । विलोमेपि अकुर्वतपरकतया कामान्नकारः यद्यभविष्यत्तर्हि यत्वमभविष्यत् । प्रघासानकुर्वतेति विलोमे कामान्नकाराभावात् प्रघासानित्येव सत्वात् प्रघासान्नकारस्य यत्वप्रसक्तिर्नास्ति । प्रग्रह-विषये "यस्यैवार्षे प्रग्रहत्वं तस्यैवानार्षके भवेदिति" शिक्षावचनात् "त आस्ता" मिति विलोमवत् अनुलोमे ते इत्यस्य आस्तां पदपरकत्वा-भावेन प्रग्रहाभावात् विलोमे आस्तां परत्वेपि प्रग्रहः न सिध्यतीति भावः।

ननु "न रश्मीनिति" (9-23) सूत्रे श्रपयान्ग्रहणप्रयोजनं किमिति चेदुच्यते । "न रश्मीनिति" (9-23) सूत्रस्थ श्रपयान्ग्रहणस्य

"अदितिश्श्रपयानिति" (तै.सं.4-1-5) इति तैत्तिरीयोदाहरणं प्रयोजन-माह सोमयार्यः। श्रपयान्+इतीति दशायां श्रपयान्नकारस्य "नरश्मीनिति" (तै.प्रा.9-23) सूत्रेण विहितयत्वनिषेधस्य प्राप्तिर्वक्तव्या । प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य । प्राप्तिः कथमिति चेदुच्यते । "अनितिपरो ग्रहोख्य" (9-20) इति सूत्रे उख्यांशेन नकारस्य यद्यपि यत्वप्राप्तिर्भवति तथापि अनितिपर इत्यत्र नञा इतिपरनिषेधस्य उक्तत्वेन श्रपयान्न-कारस्य इतिपरकत्वात् यत्वनिषेधे सिद्धे सति पुनर्नकारस्य यत्वनिषेधार्थं "नरश्मीनिति" सूत्रे श्रपयान्ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न । "अनितिपर" इत्यत्र नञा आर्षानार्षोभयविधेतिकरणपरकनकारस्थानिकयत्वे निषिद्धे सति हूतमानार्ष इत्यत्र आर्षग्रहणवैयर्थ्यज्ञापकचतुष्टये (1) प्रथमतो वैयर्थ्यं (2) अनितिपरपदमनार्षे यत्वनिषेधपरमिति सङ्कोचार्थकल्पना (3) अनार्षे इतौ परे नकारस्य यत्वनिषेध इति स्वांशे चारितार्थ्यम् (4) आर्षे इतौ परे नकारस्य यत्वसिद्धिरित्यन्यत्र फलांशेन श्रपयान्+इतीत्यत्र आर्षे इतौ परे श्रपयान्नकारस्य पुनः यत्वे प्राप्ते तन्निषेधार्थं "न रश्मीनिति" सूत्रे श्रपयान्ग्रहणं सार्थकमिति भावः। एवं सोमयार्येण "न रश्मीनिति" निषेधसूत्रस्थश्रपयान्ग्रहणस्य "अदिति-श्श्रपयानिति" (तै.सं.4-1-5) इति स्वशाखीयोदाहरणं प्रदर्शितम् ।

किञ्च पूर्वोक्तज्ञापकचतुष्टये अनितिपरपदमनार्षे यत्वनिषेधपरमित्यर्थ-कल्पितेषु अनेकानार्षलक्ष्येषु मध्ये हूतमानार्षग्रहणं इतिशब्दपर-विषयकमिति पूर्वोक्तरीत्या देवहूतमानिति देवेत्याद्यनार्षलक्ष्येषु इतिशब्दमात्रघटितेषु नकारस्थानिकयत्वनिषेधकं भूत्वा क्षीणशक्तिकं सत् परिशेषन्यायेनावशिष्टेषु "अदितिश्रपयाञ्छ्रपयानदितिरदिति-श्श्रपयान्" इत्यादिषु श्रपयानदितिरित्यनार्षे इतिशब्दभिन्नस्वरपरक-नकारस्थानिकयत्वकार्यप्रवृत्तिं जनयति । इदं प्रवर्तनं अनितिपर इत्यत्र नञः पर्युदासाश्रयणादितिभिन्नत्वे सति अजादिपदसाम्यमादाय स्वर-सामान्यपरकनकारस्थानिक यत्वलाभार्थकथनमूलकमिति बोध्यम् । एवं श्रपयानदितिरिति विलोमे नकारस्य यत्वे प्राप्ते "न रश्मीनिति" सूत्रस्थश्रपयान्ग्रहणेन यत्वं निषिध्यते । एवं यत्वनिषेधे आर्षानार्षोभय-विधस्वशाखीयोदाहरणे सोमयार्येण प्रदर्शिते सति यज्वनः श्रपयान्ग्रह-णस्य शाखान्तरीयोदाहरणमेव शरणीकरणीयमिति कथनं केवलं प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वप्रद्वेषमूलकमेव ।

ननु यज्वमते "अदितिश्श्रपयानिति" इत्यस्य श्रपयान्ग्रहणो-दाहरणीयत्वं कथं नास्तीति चेदुच्यते । यज्वमते "मर्त्यानिति" (9-21) सूत्रस्थार्षग्रहणस्य आर्षेतिपरक हूतमान्ग्रहणमात्रविषयकत्वात् श्रपया-

न्ग्रहणस्य हूतमान्भिन्नत्वादत्रार्षग्रहणस्य नकारस्थानिकयत्वप्राप्तौ प्रवृत्तिर्नास्ति । किन्तु अनितिपर इत्यत्र नञा आर्षानार्षोभयविधेतिपर-निषेधात् प्रकृते श्रपयानितीत्यत्र इतेरार्षत्वात्तस्मिन् परे नकारस्थानिक-यत्वनिषेधस्य अनितिपर इत्यनेनैव सिद्ध्या "न रश्मीनिति" (9-23) सूत्रे श्रपयान्ग्रहणस्य निषेध्याभावाद्वैयर्थ्यमिति अत एव यज्वा शाखान्त-रीयमुदाहरणमादित्सति । तथापि प्रातिशाख्यस्य शिक्षामूलकत्वात् श्लो।। उक्तौ विधिनिषेधौ च यत्वरत्वे स्वरे परे ।

विलोमेऽप्येव तौ ज्ञेयौ प्रकृतौ नैव नो हलि ।। (229-230)

इति व्यासशिक्षानुसारेण श्रपयानदितिरिति यत्वाभावघटित-विलोमोदाहरणस्वीकारे न कापि क्षतिरिति भावः।

9. प्रातिशाख्यस्य व्याकरणमूलकत्वखण्डनम्

"उपसर्गपूर्व आरम्" (तै.प्रा.10-9) उपसर्गपूर्वे आरमिति छेदः। आरादेशविधायकमिदं सूत्रम् । उपसर्गश्चासौ पूर्वश्चेत्युपसर्ग पूर्वस्तस्मिन्नुपसर्गपूर्वे इत्यविशेषेणोक्तोपि "अवर्णपूर्वे" (तै.प्रा.10-3) इत्यधिकारवशात् सूत्रस्थोपसर्गशब्देन उप,अव इत्याद्यवर्णान्तोपसर्ग एव गृह्यते । सूत्रेऽस्मिन्निर्दिष्टेन पूर्वनिमित्तेन परनिमित्तं सान्निध्यात्

"अरमृकारपरे" (तै.प्रा.10-8) इति पूर्वसूत्राद्दकारपरे इत्याक्षिप्यते । सोमयार्येण दशमाध्यायोऽक्षरसंहितेत्यङ्गीकारात् "अथैकमुभे" (तै.प्रा.10-1) इति महाधिकारसूत्रे उभे इति "सामान्ये नपुंसकम्" इति पाणिनीयमर्यादया नपुंसकलिङ्गनिर्देशेन उभे इत्यक्षरविशेषणं भवितुमर्हति । "अथैकमुभे" (10-1) इति सूत्रे एकमित्यस्य अमन्तत्वेन "अं विकारस्य" (तै.प्रा.1-28) इति परिभाषया द्वितीयाविभक्तेरुप-लक्षणत्वकथनात् शब्दान्तरविकार इत्यर्थो लभ्यते । "वर्णस्य विकारलोपौ" (तै.प्रा.1-56) इति परिभाषया वर्णानामेव आदेशोद्देश्य-त्वकथनात् वर्णावेवात्रोभेशब्देन गृह्येते ।

ननु वर्णशब्दस्य "वर्णो द्विजादाविति" कोशात् पुंलिङ्गत्वे सति सूत्रे उभे इति नपुंसकलिङ्गशब्देन अन्वयो न घटते इति चेन्न । "वर्णं तु वाक्षरे" इति कोशेन वर्णशब्दस्य अक्षरपर्यायतायां क्लीबत्वस्याप्यङ्गी-कृतत्वादुभे इति सूत्रे नपुंसकलिङ्गनिर्देशः युज्यत इति भावः। तथाच उपसर्गावर्णपूर्वे ऋकारपरे सन्धौ उभे आरं एकं विकारमाप्नुत इति सूत्रार्थः। अत्र "उपार्छत्यथ को देवान्" (तै.सं.1-5-9) "अवार्छत्येवम्" (तै.सं.2-6-3) इत्यादीन्युदाहरणानि । उप+ऋच्छतीति दशायां उप इत्युपसर्गान्तस्य अकारस्य पदादिभूतस्य ऋकारस्य च स्थाने

"उपसर्गपूर्व आरम्" (10-9) इति सूत्रेण आरादेशो भवति । न च उप+ऋच्छतीत्यत्र "अरमृकारपरे" (तै.प्रा.10-8) इति सूत्रेण अरादे-शोऽस्त्विति वाच्यम् । अरादेशविधिसूत्रे अवर्ण सामान्यं पूर्वनिमित्तं, प्रकृतसूत्रे उपसर्गावर्णान्तत्वं पूर्वनिमित्तस्य विशेष इति प्रकृतसूत्रस्य अपवादत्वं बोध्यम् । अतः अपवादलक्षणेन प्रकृतसूत्रेण आरादेश एव भवति, न त्वरादेशः। यथाव्याकरणे "एकःपूर्वपरयोः" (पा.सू.6-1-84) इति पूर्वपरयोरेकादेशस्तद्वदत्रापीत्यर्थः। "एवर्णयात्, उपार्छती" त्यादिषु यौ "अर् , आर्" इति रेफान्तादेशौ तौ व्याकरण-मर्यादया "ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति" व्यवह्रियते । प्रातिशाख्य-स्य जटाविषयत्वाङ्गीकारात् "ऋतव्या उपदधाति" (तै.सं.5-3-1) इत्यत्र "ऋतव्या उपोपार्तव्या ऋतव्या उपेति" जटायाः उप+ऋतव्या इति विलोमे अकारर्कारयोः स्थाने "उपसर्गपूर्व आरम्" (10-9) इति सूत्रेण आरादेशे सति उपार्तव्या इत्यारादेशघटितः जटापाठस्सिध्यति । एवं स्थितेऽत्र वैदिकाभरणकारः व्याकरणेनैव जटापाठो निर्वहणीय इति व्यार्थाग्रहस्सन् "उपसर्गपूर्व आरमिति" प्रकृतसूत्रव्याख्याने "ऋतव्या उपदधाती" त्यत्र विलोमे "उपर्तव्या" इत्यारादेशाभावघटितं अरादेशघटितमेव रूपं वक्तव्यमिति मूलशास्त्रे "उपसर्गादृति धातौ"

(पा.सू.6-1-71) इति धात्वृकार एव परतो वृद्धिर्विधीयते इत्यादिना जटापाठकसम्प्रदायविरुद्धरूपं मन्यते । "उपार्छति" (तै.सं.1-5-9) इत्यत्र तु "उपार्छत्यृच्छत्युपोपार्छति" इत्यसमाम्नातसन्धौ उप+ऋच्छ-तीति दशायां अवर्णान्तस्य प्रादिष्वन्यतमस्य उप इत्यस्य ऋच्छति क्रियायोगोऽस्तीति "उपसर्गाः क्रियायोगे" (पा.सू.1-4-59) इति सूत्रेण उपसर्गसंज्ञा प्राप्ता । उप इत्युपसर्गान्तस्य अकारस्य धात्वादि-भूतस्य ऋकारस्य च स्थाने "उपसर्गादृति धातौ" (पा.सू.6-1-71) इति सूत्रेण वृद्धौ आकारात्मके एकादेशे "उरण् रपरः" (पा.सू.1-1-51) इति रपरत्वे "उपार्छति" इत्यारादेशघटितं रूपं सिध्यति । तथाच यत्र उपसर्गस्य साक्षात् क्रियायोगो भवति तत्रैव प्रादीनामुपसर्गसंज्ञा उक्ता । यतः उप+ऋतव्या इत्यत्र उप इत्यस्य ऋतव्या इति सुबन्तेनैव योगोऽस्ति, न तु क्रियावाचिना योगोऽस्ति अतः उप+ऋतव्या इत्यत्र "उपसर्गादृति धातौ" (पा.सू.6-1-71) इति सूत्रप्रवृत्तिर्नास्ति । किन्तु व्याकरणरीत्या "आद्गुणः" (पा.सू.6-1-87) इति अकार ऋकारयोः स्थाने अकारात्मको गुणो भवन् सः "उरण् रपरः" (पा.सू.-1-1-51) इति सूत्रेण रपरस्सन् भवति । तेन "उपर्तव्या" इत्यरादेश-घटितमेव जटासम्प्रदायविरुद्धरूपं सिध्यति, तच्चानिष्टम् । अतोऽत्र "उपसर्गपूर्व

आरम्" (तै.प्रा.10-9) इति सूत्रेण आरादेशो वक्तव्यः। तथात्वे उपार्तव्या इत्यारादेशघटितं जटासम्प्रदायसिद्धरूपं यद्यपि सिध्यति तथापि यज्वा असमाम्नातसन्धेरेतच्छास्त्राविषयत्वादिति वदन् प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वं नाङ्गीकरोति । तथापि यज्वा "रायेसइन्द्रः पूर्वश्चाकारपरे" (तै.प्रा.11-9) इति सूत्रव्याख्याने जटायामसमाम्नातांशे शिक्षाव्याकरणोक्तमेव कार्यं भवतीति जटापाठं शिक्षाव्याकरणान्यतर-सिद्धमङ्गीकरोति । प्रकृते आरादेशसन्धौ व्याकरणप्रवृत्तिरयुक्तेति तां विहाय "ऋत्यारं प्रोपावपूर्वके" (244) इति व्यासशिक्षावाक्येनैव उपार्तव्या इत्यारादेशघटितः जटापाठस्साधनीयः। "प्रातिशाख्यादि-शास्त्रज्ञस्सर्वशिक्षाविशारदः" इति जटापाठसाधकश्लोके सर्वशिक्षा-विशारदत्वस्यापि सत्वात् प्रकृते उदाहृतव्यासशिक्षावाक्यं प्रमाणं भवति । अस्मिन् व्यासवाक्ये प्र,आ,उप,अव इत्युपसर्गाणां परिगणनं कृतम् । एतेषु पदेषु वर्तमानो यो अवर्णः तस्मिन् पूर्वे ऋकारे परे च सति तावुभौ स्वरौ आरमिति विकारमाप्नुत इत्युदाहृतव्यासशिक्षावाक्यार्थः। व्यासवाक्येऽस्मिन् ऋकारः धात्वादिभूत इति नियमो नास्ति । उप इत्यस्य परिगणितेषु प्रादिषु विद्यमानत्वेन उप+ऋतव्या इत्यत्र अकारस्य ऋकारस्य च स्थाने आरादेशो भवति तेन उपार्तव्या

इत्यारादेशघटितजटापाठसम्प्रदायोच्चारणं रक्षितं भवति । एवञ्च "स्थानादुदुत्थानात्" इत्यत्र "ऋतव्या उपोपार्तव्या" इत्यादौ च व्यासशिक्षयैव सम्प्रदायसिद्धजटोच्चारणे सिद्धे सति यज्वनः व्याकरणाश्रयणेन जटापाठनिर्वाह इति कथनमविचारितरमणीयं भवति । किञ्च यज्वा प्रष्टव्यः। हे यज्वन् ! व्याकरणसूत्रेणैव जटा निर्वहणीया इति यदि बद्धाग्रहोऽसि तर्हि "नेन्द्रियेण वीर्येण व्यृध्यतेऽप वा एतस्मात्" (तै.सं. 2-2-1) इत्यत्र अप+ऋध्यते इत्यनयोः व्युत्क्रमणसन्धौ अप इत्यवर्णान्तोपसर्गस्य ऋध्यत इति क्रियायोगोऽस्ति । ऋकारश्च धत्वादिर्दृश्यते । अनयोस्सन्धौ "उपसर्गादृति धातौ" (पा.सू.6-1-71) इति सूत्रेण वृद्धिरवश्यम्भाविनी । तया आरादेशे वक्तव्ये सत्यत्र "ऋध्यतेऽपापर्ध्यत ऋध्यतेऽप" इत्यरादेशघटितमेव रूपं श्रूयते , न तु आरादेशघटितम् । किमर्थमत्र "उपसर्गादृति धातौ" (6-1-71) इति पाणिनीयसूत्रेण आरादेशो न सिध्यति ? इत्यत्र यज्वनस्समाधानमेवमस्ति क्रामतिक्रियायोगिनः अप इत्यस्य ऋद्धिक्रियां प्रत्युपसर्गत्वाभावात् तस्मात् "ऋध्यतेऽपापर्ध्यत ऋध्यतेऽप" इत्येव भवितव्यमिति । अत्रेदं बोध्यं संहितायां "नेन्द्रियेण विर्येण व्यृध्यते" (2-2-1) इति ऋद्धिक्रियापदान्तं पूर्वं वाक्यम् । "अप वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं क्रामति य एति

जनताम्" (तै.सं.2-2-1) इत्युत्तरवाक्यादेः अप इत्यस्य क्रामतिक्रियया सम्बन्धः वाक्यार्थविचारेण ज्ञायते । तथाहि विजिगीषुकथार्थं स्वविद्या-प्रकटनाय वा सभां जिगमिषोः युद्धार्थं परसैन्यसमीपं प्रति प्रयास्यतो वा भयावेशात् हस्तपादादीन्द्रियगता शक्तिरपक्रामतीत्युत्तरवाक्यार्थः। एतद्वाक्यप्रारम्भे विद्यमानस्य अप इत्यस्य क्रामतिना अन्वयः कर्तव्यः। तदैव धैर्यभ्रंशरूपं वीर्यातिक्रमणं भवतीत्यर्थो लभ्यते । एवं क्रामतिना अन्वितस्य अप इत्यस्य पूर्ववाक्यान्ते विद्यमानेन ऋध्यत इति ऋद्धि-क्रियावाचिना अन्वयो न घटते । अतः "ऋध्यतेऽपापर्ध्यत ऋध्यतेऽप" इति जटायां "उपसर्गादृति धातौ" (पा.सू.6-1-71) इति सूत्रप्रवृत्ति-र्नास्ति , अप इत्यस्य ऋध्यत इति ऋद्धिक्रियां प्रत्युपसर्गत्वाभावात् ।

नन्वेवं अपर्ध्यत इति विलोमे व्याकरणरीत्या अप इत्यस्य उपसर्गत्वाभावान्नारादेशः। "प्रोपावपूर्वके" इति व्यासवाक्ये अप इत्य-स्यापरिगणितत्वात् व्यासशिक्षयाप्यारादेशो न सिध्यति । "आप्रावोपा-भ्यधीति" (तै.प्रा.1-15) प्रातिशाख्यसूत्रस्थोपसर्गेषु अप इत्यस्यानि-र्दिष्टत्वात् "उपसर्गपूर्व आरमिति" (तै.प्रा.10-9) सूत्रेणाप्यारादेशो न भवति । अर्थात् "अरमृकारपरे" (तै.प्रा.10-8) इति सूत्रेण अरादेशे सति "ऋध्यतेऽपापर्ध्यत" इत्यरादेशघटितजटारूपसिध्या न कापि

विप्रतिपत्तिः। तथाच "ऋतव्या उपोपार्तव्या" इति विलोमे आरादेशः "आरं प्रोपावपूर्वके" इति व्यासशिक्षया सिध्यति । तन्मूलकत्वात्प्रातिशाख्यस्य "उपसर्गपूर्व आरम्" (तै.प्रा.10-9) इति सूत्रेणाप्यारादेशस्सिध्यति । व्यासशिक्षायां प्रातिशाख्ये च उप इत्युपसर्गस्य सत्वात् आरादेशविषयेऽस्मिन् व्याकरणमकिञ्चित्करं भवति । प्रातिशाख्यस्य व्याकरणमूलकत्वाङ्गीकारे व्याकरणोक्तबहुविज्ञानसापेक्षत्वात्सापेक्षमिदं प्रातिशाख्यशास्त्रं ततोपि गुरुतरं सत् लाघवार्थतारम्भहेतुमतीयात् । अतः प्रातिशाख्यस्य व्याकरणमूलकत्वाङ्गीकारो न युक्त इति भावः।

10. न धामापासीति सूत्रस्थार्षग्रहणं जटासाधकम्

"न धामापासिपरो बुध्नियाज्या पूषामिनन्तार्षे" (तै.प्रा.10-13) "अथैकमुभे" (तै.प्रा.10-1) इत्यधिकारे विहितसवर्णदीर्घाद्येकादेशनिषेधसूत्रमिदम् । नवमाध्यायात्स्वरपराधिकारस्य "अथावर्णपूर्वे" (तै.प्रा.10-3) इत्यधिकारस्य चानुवृत्तिरस्ति । सूत्रेऽस्मिन् वाक्यद्वयं दृश्यते । "न धामापासी" त्येकं वाक्यम् । "बुध्नियाज्या पूषामिनन्तार्षे" इत्यपरं वाक्यम् । पूर्ववाक्यस्थनकारस्य उत्तरवाक्ये अन्वयस्सम्भवति । किञ्च उत्तरवाक्यान्तार्षग्रहणस्य पूर्ववाक्ये अन्वयो वक्तव्यः।

अत्रार्षशब्दस्य "ऋषिर्वेदः पठतीति" महाभाष्यवचनात् ऋषौ वेदे भव इति व्युत्पत्या वैदिकसन्धिरर्थः। अस्य अनुलोमसन्धिरित्यादीनि पर्यायपदानि सन्ति । तेषामूर्ध्वपदसन्धित्वमिति सामान्यलक्षणं बोध्यम् । तथाच धामापादिष्ववसानस्थावर्णः आर्षे=वैदिके पाठे असिपरः यथाविहितदीर्घात्मकमेकादेशं न प्राप्नोति । तथा बुध्नियाज्यादिष्ववसानस्थो वर्णः आर्षे अनुलोमे स्वरपरस्सन् यथाविहितमेकारादिकमेकादेशं न गच्छतीति सूत्रार्थः। अथ क्रमेणोदाहरणान्युच्यन्ते । (1) "धा असि स्वधा असि" (तै.सं.4-4-11) (2) "सहस्त्रस्य प्रमा असि सहस्त्रस्य" (तै.सं.4-4-11) (3) "प्रपा असि" (तै.सं.2-5-12) इत्युदाहरणान्ताकाराणां असिपदपरकाणां "दीर्घꣳसमानाक्षरे सवर्णपरे" (तै.प्रा.10-2) इति सूत्रविहितः दीर्घात्मकैकादशः "न धामापासीति" (तै.प्रा.10-13) सूत्रेण निषिध्यते । एवमेव "बुध्निया ईरते" (तै.सं.4-3-13) "ज्या इयम्" (तै.सं.4-6-6) इत्यनयोरुदाहरणयोः "इवर्णपर एकारम्" (तै.प्रा.10-4) इति सूत्रप्राप्तस्य एकारात्मकैकादेशस्य "आपूषा एत्वावसु" (तै.सं.2-4-5) "अमिनन्त एवैः" (तै.सं. 3-1-11) इत्यनयोरुदाहरणयोः "एकारैकारपर ऐकारम्" (तै.प्रा.10-6) इति प्राप्तस्य ऐकारात्मकैकादेशस्य च "न धामापासीति" (10-13)

सूत्रेण निषेधो विहितः। तेन "स्वधा असी" इत्यादि "अमिनन्त एवै" रित्यन्तानि प्रकृतिभावघटितान्यार्षरूपाणि सिध्यन्तीति लक्ष्यलक्षण-समन्वयस्सम्पन्नः। एवं "स्वधा असि" इत्यार्षसंहितायामिव "स्वधा अस्यसि स्वधा स्वधा असीति" जटायाः "स्वधा असीति" चरम-भागस्यापि आर्षत्वसिध्यर्थं उत्तरवाक्यादार्षग्रहणापकर्षः पूर्ववाक्ये कर्तव्यः। एवं चरमभागस्याप्यार्षत्वे सति प्रकृतसूत्रेण चरमभागेपि सन्धिनिषेधे कृते सति "स्वधा असीति" चरमभागः प्रकृतिभावघटितो भवति । तेन अभीष्टरूपं सिद्धं भवति । अत्र प्रमाणमुच्यते "आर्षे तूक्तं मुखेऽन्ते च" (201) इति व्यासशिक्षापरिभाषान्तवाक्यं विशेषशास्त्रम् । यत्रार्षशब्दनिर्देशपूर्वकं यत्कार्यमुच्यते तत्कार्यं जटायाः आदावन्ते च स्यात् । प्रकृतनिषेधस्य आर्षशब्दघटितत्वादयं निषेधः जटाया आद्यन्तयोः भवतीत्यर्थः।

श्लो।। आद्यन्तमार्षं तद्विद्यात् मध्यस्थं पौरुषं तथा ।

एवं विधां जटां विद्यात् ।

इति शिक्षाश्लोकेन जटान्त्यभागस्याप्यार्षत्वे सति अनार्षत्वं केचिज्जटातात्पर्यानभिज्ञाः मत्वा "स्वधासी" त्यादि जटाचरमभागेषु "न धामापासीति" सन्धिनिषेधं विघटयन्ति । अर्थात् सवर्णदीर्घसन्धि-

घटनां वाञ्छन्ति । तन्मतं दूषयितुं सोमयार्यः स्वीयव्याख्याने जटायाः "स्वधासी" त्यादि चरमभागान् प्रकृतिभावरहितान् प्रत्युदाहृतवान् । न तु स्वाभिमतप्रदर्शनाय सोमयार्यस्य "स्वधा असी" त्यादि जटान्त्य-भागेषु "न धामापासीति" सन्धिनिषेधात्प्रकृतिभावघटितरूपप्रदर्शने एव तात्पर्यम् । वस्तुतः अत्र "असि स्वधा स्वधास्यसि स्वधा , असि मामास्यसि मा" (तै.सं.1-2-2) इत्येव प्रत्युदाहरणीयानीति स्वीय-व्याख्याने सोमयार्येण सूक्तम् । एवमेव आर्षस्वरपर इति किमित्याशङ्क्य सोमयार्येण "बुध्निया ईरत ईरते बुध्निया बुध्नियेरते" "ज्येयं, पूषैतु , अमिनन्तैवै" रिति जटान्त्यभागान् प्रकृतिभावरहितान् प्रत्युदाहृतवान् । एतान्यपि प्रत्युदाहरणानि पूर्ववत् परमतदूषणार्थान्येव । वस्तुतः सोमयार्यस्य "बुध्निया ईरते, ज्या इय" मित्यादि जटान्त्यभागेषु प्रकृतसूत्रेण सन्धिनिषेधात्प्रकृतिभावघटितरूपप्रदर्शने एव तात्पर्यम् । अत्र प्रत्युदाहरणं तु "सुपर्णा अमिनन्तामिनन्त सुपर्णास्सुपर्णा अमिनन्तेति" जटायां अमिनन्त+अमिनन्तेत्यादावनार्षे "न धामेति" प्रकृतसूत्रस्याप्रवृत्तौ सन्धिनिषेधाभावे सत्यर्थात् सवर्णदीर्घे सिद्धे सति "अमिनन्तामिनन्तेति" ससन्धिस्वरूपमेव सिद्धम् । इदमेव प्रत्युदाहृतं सोमयार्येण । अस्य सूत्रस्य

श्लो।। न स्वधामाप्रपास्सूर्ध्व आपूषाज्या प्रबुध्निया ।

अमिनन्त स्वपाठेऽचि (245)

इति व्यासशिक्षास्थाच्सन्धिप्रकरणीयश्लोकः मूलमिति बोध्यम् । शिक्षाप्रातिशाख्ययोः वेदसंरक्षणविषयकजटादिविकृतिपाठे वेदाङ्गो-पाङ्गत्वान्मूलमूलिभावस्सङ्गतो भवति । एवं सोमयार्येण "स्वधासि , अमिनन्तामिनन्ते" त्यादि सवर्णदीर्घघटितास्मच्छाखीयजटापाठ-चरमभागादिप्रत्युदाहरणप्रदर्शने कृते सति यज्वा प्रातिशाख्यस्य जटा-विषयत्वमसहमानः आर्षसन्धौ इत्यस्य व्यावर्त्यं शाखान्तरीयं परमज्येति पदं प्रत्युदाहृतवान् । अस्मच्छाखीयप्रत्युदाहरणालाभे हि शाखान्तरीयप्रत्युदाहरणपर्यन्तानुधावनम् । अस्मच्छाखीयप्रत्युदाह-रणे लब्धे सति यज्वनश्शाखान्तरीयप्रत्युदाहरणप्रयासो व्यर्थः। सोमयार्येण "स्वधासि , मासि , पासि , बुध्नियेरते , ज्येयमि" त्यादि-जटान्त्यभागेषु सवर्णदीर्घादिसन्धिसहितरूपाणि परमतत्वेन प्रदर्शिता-नीत्यज्ञात्वा यज्वा "अतितुच्छमिति" विनिन्द्य "स्वधा असि, प्रपा असि, बुध्निया ईरते, ज्या इयं, आपूषा एतु , अमिनन्त एवैः" इति जटापाठीय-चरमभागा अपि वैदिका एवेति जटापाठे आदरं प्रदर्शयन्नेवं जटापाठं समर्धयति "न हि वैदिकस्य सन्धेः पुनः प्रयोगमात्राद्वैदिकत्वमपैति ।

तथा सति संहिताम्नायस्य क्रमाम्नायस्य च ग्रहणधारणार्थेषूपाम्नातेष्वपि प्रकृतिभावो न स्यात् । तस्मात् "बुध्निया ईरत ईरते बुध्निया बुध्निया ईरते" इत्येव जटा वक्तव्या" इति बुध्निया ईरत इति ग्रहणकाले गुरूक्तप्रकृतिभावसन्धिमनु द्विस्त्रिवारं शिष्यो धारणार्थं यदि ब्रूयात्तावन्मात्रेण गुरूक्तप्रकृतिभावः शिष्योक्तिकाले किमपगच्छति ? नापगच्छतीत्यर्थः। आचार्योक्तं वैदिकं चेत्तदनु शिष्योक्तमपि वैदिकमेव भवति, नावैदिकम् । एवं प्रदर्शितजटापाठादरो यज्वा क्वचित् जटाप्रद्वेषं प्रकटयति । किञ्च उत्तरवाक्यान्वितस्य आर्षग्रहणस्य पूर्ववाक्ये कृतापकर्षं सोमयार्यं यज्वा प्रबलकारणं विना तथा अपकर्षो न कर्तव्य इत्येवं शङ्कते स्म । अस्ति ह्यपकर्षे प्रबलकारणं प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वसम्पादनमेवेति सोमयार्येण यद्यपि समाहितमेव तथापि पुनर्यज्वा स्वोत्थापितां शङ्कां द्रढयति । कथं ? प्रकृतनिषेधसूत्रस्थ-विधिद्वयस्य एकोपाधिं विना अन्वयो न घटते । तदर्थमत्र उत्तरवाक्या-दार्षग्रहणात्मकोपाधिः पूर्ववाक्ये नापकर्षणीयः। "अथावर्णपूर्वे" (10-3) इत्यधिकारलब्धः अवर्णपूर्व इति निमित्तरूपविशेषणमस्ति । इदं विशेषणं अपकृष्टार्षग्रहणोपाधेरपि प्रबलं भवति । कुतः? अवर्णपूर्वत्वो-पाधेः अधिकारलब्धत्वात् सूत्रीयवाक्यद्वयेऽप्यन्वितत्वात्प्राबल्यम् ।

आर्षग्रहणोपाधिस्तु अपकृष्टत्वाद्दुर्बलः। अनेनावर्णपूर्वत्वोपाधिनैव लक्ष्यसङ्ग्रहे सिद्धे सति किमार्षग्रहणापकर्षेण ? एवं आर्षग्रहणापकर्षणादि कुसृष्टिद्वारा प्रकृतसूत्रस्य जटासाधकत्वसम्पादनं सोमयार्यस्यायुक्तमिति यज्वा जटाप्रद्वेषोद्गारं निरोद्धुमशक्तोऽभूत् । एवं यज्वापादितमसत्कल्पं निशम्य सोमयार्यः प्रतिवचनमाददे । यज्वना "न धामापासीति" (10-13) सूत्रे विधिद्वयं लब्धास्पदमिति यज्जल्पितं तदसत् । "न धामापासीति" (10-13) सूत्रे धामापाशब्दानां त्रयाणामसिपदपरत्वं बुध्नियाज्यादीनां चतुर्णां स्वरपरकत्वमिति निमित्तभेदे सत्यपि एकादेशनिषेधस्य एकत्वात् विधिद्वयस्याभावेन सूत्रे विधिद्वयोपदेश इति यज्वकथनमितिफल्गु । न चात्र धमापाशब्दानामसिपदपराणां सवर्णदीर्घो वा बुध्नियाज्याग्रहणयोस्स्वरपरकयोः एकारात्मकैकादेशो वा आपूषामिनन्तपदयोस्स्वरपरकयोः ऐकारात्मकैकादेशो वा विधित्सितः। त्रयाणामेकादेशानामत्र विधानं यद्यभिप्रेतं स्यात्तर्हि विधित्रयोपदेश इति वा एकादेशस्य एकत्वेन एकोपदेश इति वा वक्तव्यम् । न तु विधिद्वयोपदेश इति "न धामापासीति" प्रकृतसूत्रनिषेधस्य धामापादीनां सप्तानामपि समानत्वात् विधिद्वयस्यात्राभावेन विधिद्वयस्य एकसूत्रोपदेश इत्यादि यज्वभाषणं स्वस्मै रोचतां नाम , नान्यस्मै रोचते

। प्रकृतसूत्रस्थार्षग्रहणं प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वे प्रमाणमिति सहेतुकं सप्रमाणं सोमयार्यनिरूपितमिमं विषयं न सहते यज्वा । असहने अभिनिवेश एव कारणम् । तावता शास्त्रं न प्रवर्तत इति न वयं वदामः। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेस्सम्भवादिति दिक् ।

11. रायेग्रहणस्य जटासाधकत्वविचारः

"रायेसइन्द्रःपूर्वश्चाकारपरे" (तै.प्रा.11-9) रायेसइन्द्रः, पूर्वः, च, अकारपरे इति छेदः। त्रिपदोऽयं योगः। "अथालोपः" (तै.प्रा.11-2) इत्यधिकारस्थमिदं सूत्रम् । "लुप्यते त्वकार एकार ओकारपूर्वः" (तै.प्रा.11-1) इति सामान्यशास्त्रेण एकार ओकारपूर्वकस्य अकारस्य लोपे प्राप्ते तदपवादतया अकारलोपाभावार्थं "अथालोपः" (तै.प्रा.11-2) इत्यधिकारसूत्रं प्रवृत्तम् । लोपो नामानुच्चारणमेव । अनुच्चारणा-भावः अलोपशब्दार्थः। सोऽत्राधिकृतः। अकारस्योच्चारणमेव अत्राधि-कृतं बोध्यम् । प्रकृतसूत्रस्थचकारः "चापीत्यन्वादेशकौ" (तै.प्रा.22-5) इति परिभाषया "आपःपूर्वोद्भिरपान्नपादस्मान्" (तै.प्रा.11-8) इति सूत्रादस्मान्पदमन्वादिशति । अकारः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। अस्मानिति पदादकारे परे सति अस्मानिति पदादेरकारस्य राये, सः,

इन्द्रः इत्येतेषु पूर्वेषु सत्सु लोपाभावः प्रकृतसूत्रेण विहितः। अत्र लक्ष्याणि (1) रायेपूर्वस्य "सुपथा राये अस्मान्" (तै.सं.1-1-14) इत्यस्य "रोये अस्मानस्मान्राये राये अस्मान्" इति जटा उदाहरणम् । अत्र अस्मानिति पदादिगतस्य अकारस्य अकारपरकत्वं रायेपूर्वकत्वं चास्तीति लोपाभावस्सिध्यति । न चात्र "सुपथा राये अस्मान् विश्वानि" (11-1-14) इति सांहितभागः उदाहरणमिति वाच्यम् । अस्मिन् सांहितोदाहरणे अस्मानित्यस्य अकारपरत्वाभावात् (2) सोपूर्वत्वे "मासो अस्माꣳअवहाय" (तै.सं.5-7-9) इति सांहितोदाहरणे अस्मानित्यस्य अवहायेति पदादिगतस्य अकारस्य विशेषणस्य सत्वात् अस्मानिति पदादेरकारस्य लोपाभावस्सिध्यति । (3) इन्द्रो इति पूर्वत्वे "इन्द्रो अस्मानस्मिन्" (तै.सं.3-1-9) इत्युदाहरणे अस्मानित्यस्य अस्मिन्निति पदादिगतः अकारः विशेषणमस्तीत्यस्मानिति पदादेरकारस्य लोपाभावस्सिध्यतीति लक्ष्यलक्षणसमन्वयः।

ननु सःपूर्वत्वे इन्द्र इति पूर्वत्वे च अकारलोपाभावार्थं सांहितोदाहरणद्वयं प्रदर्श्य रायेपूर्वत्वे जटोदाहरणप्रदर्शनमयुक्तमिति चेदुच्यते । संहितायां "अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि" इति याज्यानुवाकीयमिदं लक्ष्यं "उदुत्यं जातवेदसम्" (तै.सं.1-4-43) इति

दाक्षिणकाण्डे पुनरुक्तम् । प्रथमलक्ष्ये रायेपूर्वत्वे अस्मानिति पदादि-गतस्य अकारस्य लोपाभावः "धातारातिरिति" (तै.प्रा.11-3) सूत्रस्थ-याज्यांशेन प्राप्तः। उदुत्यमिति दाक्षिणकाण्डगते "अग्ने नय सुपथा राये अस्मानिति" लक्ष्ये रायेपूर्वकस्य अस्मानिति पदादिभूतस्य अकारस्य पुनरुक्तिवशात् "त्रिपदप्रभृति" (तै.प्रा.1-61) न्यायेन लोपाभावस्सि-ध्यति । एवं याज्यात्रिपदप्रभृतिन्यायाभ्यामेव "राये अस्मानिति" सांहितलक्ष्ये अस्मानिति पदादिगतस्य अकारस्य लोपाभावे सिद्धे सति उदाहृतलक्ष्ये अकारलोपाभावार्थं सूत्रे रायेग्रहणं व्यर्थं सत् एवं नियमयति । "सिद्धे सत्यारभ्यमाणो विधिर्नियमाय भवतीति" न्यायात् रायेग्रहणं "रोये अस्मानस्मान्राये राये अस्मानिति" जटायामकार-लोपाभावं साधयति । अत्र नियमाकारः एवमस्ति । अस्मानिति पदादिभूतस्य अकारस्य यद्यलोपः स्यात्तर्ह्यकारपरत्वे एवेति नियमा-नुसारेण उदाहृतजटायामेव अस्मानित्यस्य अकारपरत्वविशेषणं सम्भवतीति सूत्रे रायेग्रहणं सार्थकं सत् प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वं साधयति । तेन आष्टमिकेतिपरोऽपीत्यादिना प्राप्तप्रातिशाख्यजटाविष-यत्वस्य रायेग्रहणं दार्ढ्यसम्पादकं भवति ।

ननु "राये अस्मान्" इत्येकस्मिन्नेव लक्ष्ये "धातारातिरिति" (11-3) सूत्रीययाज्यांशः त्रिपदप्रभृतिन्यायः रायेग्रहणमित्यनेक-लक्षणप्रवृत्तिः कथं ? सङ्गच्छते इति चेदुच्यते । सामान्य विशेषशास्त्र-भेदोपाधिना अनेकलक्षणप्रवृत्तिस्सङ्गच्छते । तथाहि प्रकृतसूत्रे रायेग्रहणं विशेषशास्त्रं "रोये अस्मानस्मान्राये राये अस्मानिति" जटा-यामेव प्रवर्तते । कुतः ? जटायामेव अस्मानित्यस्य अकारात्मकोप-बन्धपरकत्वात् । "धातारातिरिति" (तै.प्रा.11-3) सूत्रं तु सामान्य-शास्त्रम् । तत्तु "प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्तते" इति न्यायेन विशेषशास्त्रस्य रायेग्रहणस्य "रोये अस्मानस्मान्राये राये अस्मानिति" जटायां अकारात्मकोपबन्धपरकास्मान्पदादिभूतस्य अकारस्य लोपाभावप्राप्त्यर्थमवकाशं दत्वा सांहिते "राये अस्मानिति" लक्ष्ये प्रवृत्तं सत् चरितार्थं भवति ।

ननु "राये अस्मान्" इत्यत्र सामान्यविशेषशास्त्रद्वयप्रवृत्तिः कथं सङ्गच्छते ? लक्ष्यस्य एकत्वादिति चेन्न । रायेपूर्वः अस्मानित्यत्र कार्यभागकारः अकारात्मकोपबन्धपरकत्वतदभावाभ्यां द्विविधो हि सम्भाव्यते । यथा एकस्यामेव जटायां क्रमांशस्य प्रातिशाख्यविषयत्वं जटांशस्य शिक्षाव्याकरणविषयत्वमङ्गीकरोति वैदिकाभरणकारः।

तद्वदत्र लक्ष्यस्य एकत्वेपि प्रकृतिविकृतिभेदात् सामान्यविशेषशास्त्र-प्रवृत्तिभेदे सत्यपि न कश्चिद्दोषः। तथाच अकारात्मकोपबन्धाभाव-घटितसांहितलक्ष्ये "धातारातिरिति" (11-3) सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिः, अकारात्मकोपबन्धसहितजटालक्ष्ये रायेग्रहणस्य विशेषशास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति विवेकः।

नन्वेवमपि जटायाः प्रातिशाख्याविषयकत्वाग्रहकलुषितान्तः-करणो यज्वा काञ्चन कल्पनां कल्पयति । किमिति ? यदि सूत्रकृतः जटाया एतच्छास्त्रविषयत्वमभिमतं तर्हि "रायेस इन्द्रः पूर्वश्चाकारपरे" इति कृत्स्नं सूत्रं भङ्क्त्वा "रायेपूर्वश्च" "इन्द्रःपूर्वश्चाकारपरे" इति सूत्रद्वयं कुर्यात् । अत्र यज्वोहित रायेपूर्वश्चेति खण्डसूत्रार्थः एवं लभ्येत । खण्डसूत्रस्थचकारः पूर्ववत् पूर्वसूत्रादस्मान्पदमन्वादिशति । खण्ड-सूत्रेऽस्मिन् अस्मानिति पदस्य उत्तरखण्डसूत्रीयाकारपरत्वान्वयस्य अवकाशो नास्ति । सामान्यतः पूर्वसूत्रादुत्तरसूत्रे अन्वयस्सम्भवति, न तूत्तरसूत्रात्पूर्वसूत्रे । अत एव खण्डसूत्रगतस्य रायेग्रहणस्य "रोये अस्मानस्मान्राये राये अस्मानिति" जटापाठविषयत्वाभावात् सूत्रकृतः जटायाः प्रातिशाख्याविषयत्वं लभ्यत इति तदेव सूत्रकृत्सम्मतमिति सूत्रद्वयं चिकीर्षोर्यज्वनः हार्दो भावः। अत्र यज्वा प्रष्टव्यः। किं लक्ष्यं

सिषाधयिषुस्सूत्रकृत् "रायेपूर्वश्चेति" पृथग्योगं चिकीर्षति ? "राये अस्मानिति" लक्ष्ये अकारस्य लोपाभावसिषाधयिषा सूत्रकृत इति तु न युक्तम् । "रायेअस्मानिति" याज्यादाक्षिणकाण्डद्वयस्थलक्ष्यस्य सांहितस्य याज्यात्रिपदप्रभृतिन्यायाभ्यामेव अकारलोपाभावसिध्या प्रयोजनान्तरमलभमानो यज्वा रायेपूर्वस्योदाहरणं शाखान्तरे इत्याह । सम्भवत्यस्मच्छाखीयजटोदाहरणे यज्वना रायेग्रहणस्य शाखान्तर-विषयत्वं न कल्पयितव्यम् । स्वशाखायामलब्धावकाशो हि विधिः शाखान्तरविषयत्वकल्पनायोपपादनीयः। न च "ह्वारभार् , हिपुजिगे" त्यादि शाखान्तरीयग्रहणानि सन्तीत्यत्रापि शाखान्तरीयोदाहरणं कल्प्यत इति वाच्यम् । "स्तनुतर्जीगिवे" त्यादीनां क्लृप्तत्वात् "स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति" न्यायेन तेषामन्यथयितुमशक्यत्वे सति तद्दृष्टान्तेनात्र रायेग्रहणस्य शाखान्तरीयत्वकल्पनमयुक्तम् । सोमयार्यमते रायेग्रहणं प्राप्तनियमार्थमत एव स्वशाखीयजटोदाहरणे लब्धप्रयोजनं भवति । स,इन्द्रोग्रहणद्वयं तु अप्राप्तप्रापणार्थमिति विवेकः।

12. समित्यनवग्रहपदं जटासाधकं भवतीति विचारः

"न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) न,सं,सां, इति रापर इति छेदः। मकारलोपनिषेधविधायकमिदं सूत्रम् । संसामित्यनयोर्मकारः राशब्दे परतो न लुप्यत इति प्रकृतनिषेधसूत्रार्थः। अत्र "सम्राजं" (तै. सं.1-6-12) "साम्राज्याय" (तै.सं.1-8-16) इत्यादीन्युदाहरणानि । सम्+राजम् , साम्+राज्यायेति दशायां सं,सां, पदान्तमकारयोः रापरकत्वात् "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति सूत्रेण लोपनिषेधो भवति । ननु प्राप्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य मकारलोपस्य कथं ? प्राप्तिरिति चेदुच्यते । "अथ मकारलोपः" (तै.प्रा.13-1) इत्यधिकार-स्थेन "रेफोष्मपरः" (तै.प्रा.13-2) इति सूत्रेण मकारलोपः प्राप्नोति । ननु "रेफोष्मपर" (13-2) इति सूत्रेण रेफसामान्यं परनिमित्तीकृत्य पदान्तमकारस्य लोपो विहितः। तेन "प्रत्युष्टꣳरक्ष" इत्यादौ यद्यपि मलोपस्सिध्यति तथापि सम्राजं, साम्राज्यायेत्यादावपि रेफपरकपदा-न्तमकारसत्वात् मलोपापत्तौ सम्राजमित्यादौ मकारो न श्रूयेत । तदापत्तिनिवारणार्थं "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति निषेधसूत्रं प्रवृत्तम् । ननु "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति

निषेधसूत्रमपि रेफपरनिमित्तकमकारलोपनिषेधकं भवतीति मलोप-विधितन्निषेधयोः रेफपरत्वलक्षणनिमित्तैक्ये लोपविधिनिषेधद्वयवैयर्थ्य-मिति चेन्न । रेफसामान्यपरनिमित्तकमलोपविध्यपेक्षया निषेधसूत्रे रा इत्याकारपरकरेफपरनिमित्तत्वलक्षणनिमित्तभेदात् लोपविधितन्निषेध-योः भिन्ननिमित्तप्रवृत्तिमत्वान्न वैयर्थ्यम् । तस्मात् प्रकृतनिषेधसूत्रेण मकारलोपनिषेधे अर्थान्मकारे सति "सम्राजं" (तै.सं.1-6-12) "साम्राज्याय" (तै.सं.1-8-16) इति लक्ष्यद्वयं मकारघटितं सिध्यतीति लक्ष्यलक्षणसमन्वयस्सम्पन्नः।

नन्वेवं प्रकृतनिषेधसूत्रेण रापरकसम्पदान्तमकारलोपे निषिद्धे अर्थात् मकारश्रवणे प्राप्ते सति "तोते रायस्सन्देवि देव्योः" (तै.सं.1-2-5) इत्यस्य "रायस्स꣣स꣣रायो रायस्सम्" इति जटायां सम्पदान्त-मकारस्य रापरकत्वात् कथं मकारो न श्रूयते ? मकारश्रवणाभावादेव मकारलोपपूर्वकानुस्वारागमादिकमेव श्रूयते । सोमयार्यमते जटाया अपि प्रातिशाख्यविषयत्वात् पूर्वोदाहृतजटायामिदं सूत्रं न प्रवर्तत इति निषेधसूत्रमिदमव्याप्तं, इष्टस्थले अप्रवृत्तत्वादिति चेन्न । "रेफोष्मोर्ध्वो-न्तगो मस्तु नादौ सं सां च रापरे" (154) इति व्यासशिक्षास्थलोप-प्रकरणीयवाक्यादव्याप्तिर्निवारिता । तत्कथं ? "सम्राजं, साम्राज्याये"

त्यादावेव मकारलोपनिषेधः। अर्थात् मकारश्रवणं भवति । अन्यत्र "रायस्स२स२रायो रायस्समिति" विलोमे मकारलोपनिषेधो न भवति । अर्थात् मकारलोपो भवतीत्ययमर्थः उदाहृतव्यासवाक्यगतादिशब्दा-दवगम्यते । आदिशब्दस्य अवग्रह इत्यर्थः। सम्राजं, साम्राज्यायेतीञ्चत्वात् "तस्य पूर्वपदमवग्रहः" (तै.प्रा.1-49) इति सूत्रेण इञ्चपूर्वपदस्य अवग्रहसंज्ञाया विहितत्वात् यत्र समिति पदमवग्रहः तत्रैव मकारस्य लोपनिषेधः। सम्राजं, साम्राज्यायेत्यादौ समित्यस्य अवग्रहत्वात् तत्रैव मकारलोपनिषेधः। अर्थात् मकारः श्रूयते । "रायस्स२स२रायो रायस्समिति" विलोमे समिति पदस्य अवग्रहत्वा-भावात् मकारलोपनिषेधो नास्ति । तदभावे मकारः लुप्यते । अत एव "स२राय" इत्यादौ मकारलोपपूर्वकानुस्वारागमादिकं श्रूयत इति भावः। एवं सोमयार्येण "उत्पूर्वस्सकारो व्यञ्चनपर" (5-14) इत्यत्रेव शिक्षाप्रातिशाख्ययोः मूलमूलिभावमाश्रित्य सम्राजं, साम्राज्यायेत्यादौ मकारश्रवणे साधिते सति यज्वा प्रातिशाख्यस्य व्याकरणमूलकत्वं मत्वा "न स२सामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति सूत्रं "मो राजि समः क्वौ" (पा.सू.8-3-25) इति व्याकरणसूत्रस्य प्रतिरूपं मन्यते । कथं ? व्याकरणे "मो राजि समः क्वौ" (पा.सू.8-3-25) इति क्विबन्ते राजतौ

परे समो मस्य म एव स्यात् , न त्वनुस्वारः। मस्य मविधानमनुस्वार-निवृत्यर्थमित्युक्तम् । तथाच व्याकरणे यो मकारविधिस्सः प्रातिशाख्ये प्रकृतसूत्रविहितमलोपनिषेधेन उक्तः। तेन सम्राजं, साम्राज्यायेति लक्ष्यद्वयं राजृधातृप्रकृतिकं सिध्यतीति यज्वाभिप्रायः। कथं ? सम्पूर्व-कात् दीप्त्यर्थकराजृधातोः "सत्सूद्विषत्" (पा.सू.3-2-61) इत्यादिना क्विपि सुपि सम्राजमिति रूपं सिध्यति । साम्राज्यायेत्यस्य क्विबन्त-सम्राट् प्रकृतिकत्वात् सम्राजः कर्मभावो वा इत्यर्थे "गुणवचन-ब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च" (पा.सू.5-1-124) इति ष्यञि आदिवृद्धौ सुबादौ साम्राज्यायेति रूपसिद्धिर्भवति ।

वैदिकाभरणकारमते जटायाः प्रातिशाख्याविषयत्वेपि व्याकरणादपि "रायस्सꣳसꣳरायो रायस्सम्" इति जटापाठः मकारलोपनिमित्तकानुस्वारघटितो न सिध्यति । कुतः? सम्+राय इति विलोमभागे "मो राजि समः क्वौ" (पा.सू.8-3-25) इति व्याकरणसूत्रस्य प्रवृत्तिर्नास्ति, राय इत्यस्य क्विबन्तराजृधातुत्वाभावात् । न चात्र वैदिकाभरणकारमते "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति मलोपनिषेधश्शङ्क्यः। न सꣳसामिति निषेधसूत्रस्य वैदिकाभरण-कारेण "मो राजि समः क्वौ" इति व्याकरणसूत्रप्रतिरूपत्वाङ्गीकारात्

राय इत्यस्य राजृधातुसम्बन्धाभावाच्च "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति सूत्रेण मलोपनिषेधो न सिध्यति । अतः वैदिकाभरणकारमते व्याकरणात् "सꣳरायः" इति जटापाठो न सिध्यति । किन्तु एकवाक्यतापन्नाभ्यां शिक्षाप्रातिशाख्याभ्यामेव सिध्यति, शिक्षाप्रातिशाख्यवचनयोः क्विबन्तराजृधातुपरत्वादिनियमा-भावात् । तथाच "रेफोष्मोर्ध्वोन्तगो मस्तु नादौ संसां च रापरे" (व्या.शि.154) "रेफोष्मपरः" (तै.प्रा.13-2) "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति शिक्षाप्रातिशाख्याभ्यां प्राप्तैकवाक्याभ्यां समित्यस्य अवग्रहत्वे एव मकारलोपनिषेधेन "सꣳराय" इति विलोमे समित्यस्य अवग्रहत्वाभावात् मकारलोपनिषेधो नास्ति । अर्थान्मकारलोपसिद्धेः स+राय इति जाते अनुस्वारादिके सति "सꣳराय" इति विलोमपाठ-स्सिध्यतीति भावः।

ननु तत्तल्लक्ष्येष्वनुस्वारादिकार्यसिध्यर्थं लक्षणं=सूत्रं प्रणीयते सूत्रकृता । "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति सूत्रस्य "सꣳसमिद्युवसे" (तै.सं.2-6-11) इतिवत् वेदवाक्यत्वाभावात् सूत्रे अनुस्वारकार्यं कथं सिध्यति ? "सꣳसमिद्युवसे" (तै.सं.2-6-11) इत्यत्र सम्+समिति दशायां प्रथमसम्पदान्तमकारस्य ऊष्मपरकत्वात्

"रेफोष्मपर" (तै.प्रा.13-2) इति मकारलोपे ततः अनुस्वारागमे सꣳसमिति सानुस्वारं लक्ष्यं यथा सिध्यति तथा "न सꣳसामिति रापरः" (तै.प्रा.13-4) इति सूत्रमपि सानुस्वारं कथं सिध्यतीति चेदुच्यते । "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति" शास्त्रविदो मन्यन्ते । अत्र छन्दश्शब्दस्य वेद इत्यर्थः। "छन्दः पद्ये अभिलाषे च" इत्यमर-निघण्टुवाक्यस्थचशब्देन वेदेपि छन्दश्शब्दः प्रयोक्तुं शक्य इत्यर्थो लब्धः। तेन वेदतुल्यत्वं सूत्राणामुक्तं भवति । अत एव वेदे विहितानु-स्वारादिकार्याणि सूत्रेष्वपि कदाचित्प्रयुज्य सूत्रकृत आचार्याः सूत्राणां वेदगौरवं सम्पादयन्ति । एवं प्रातिशाख्यस्य जटाविषयत्वं साधितम् ।

एवं जटाकौमारतन्त्रं सम्पूर्णम्